

Міністерство освіти і науки України
Національний педагогічний університет імені М.П. Драгоманова

На правах рукопису

Печко Наталія Віталіївна

УДК 101.1:316.314.743

**ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ В
ТРАНСФОРМАЦІЙНИЙ ПЕРІОД**

09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата філософських наук

Науковий керівник –
Ярошенко Алла Олександрівна
доктор філософських наук, професор

Київ – 2013

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1 ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ	15
1.1. Моральне виховання особистості як елемент філософських концепцій	17
1.2. Сутнісний вимір соціально-політичних трансформаційних процесів в сучасній Україні	20
1.3. Філософське поєднання загальнолюдських і національних цінностей моралі.....	39
Висновки до першого розділу	46
РОЗДІЛ 2 ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОСНОВНА МЕТА ФІЛОСОФІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ	51
2.1. Категорія моральної культури у складі духовної культури особистості.....	51
2.2. Структурно-функціональний вимір феномену моральної культури як цілісності	59
2.3. Загальний стан моральної культури в сучасному українському суспільстві	71
Висновки до другого розділу.....	83
РОЗДІЛ 3 ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ	87
3.1. Феномен родинного виховання і спосіб життя особистості у формуванні моральної культури	87
3.2. Освіта і виховання в системі формування моральної культури особистості.....	98

3.3. Культурне середовище як фундаментальний чинник формування і розвитку моральної культури особистості.....	105
Висновки до третього розділу	118
РОЗДІЛ 4 ФІЛОСОФІЯ МОРАЛЬНОГО САМОВИХОВАННЯ	
ОСОБИСТОСТІ.....	123
4.1. Сутність, функції та структура морального самовиховання.....	123
4.2. Основні етапи процесу розгортання морального самовиховання	149
Висновки до четвертого розділу	164
ВИСНОВКИ	167
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	174

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Питання формування моральної культури особистості, зокрема, її філософських засад, обумовлені проблемами практики, насамперед, новими соціокультурними реаліями, що склались у результаті розпаду СРСР й утворенням незалежних держав на базі республік, які існували в його складі. Падіння колишньої радянської імперії призвело до руйнації практично всієї інфраструктури, створеної на засадах комуністичної ідеології і моралі й разом з тим, поставило завдання створення нової реальності – економічної, політичної, соціокультурної, що базувалась на новому духовному фундаменті, основи якого виробило людство. Завдання формування нової філософії і моралі, створення на її основі типу культури, принципово відмінного від «радянського», постає як завдання, вирішення якого має соціальний сенс і значення.

Відомо, що моральність суспільства є однією з найвагоміших характеристик його гуманістичної природи і спрямованості. Економіка і політика, культура і мистецтво, спосіб життя людей загалом не можуть не опосередковуватись мораллю – системою усталених норм (поглядів, уявлень, оцінок), які врегульовують поведінку людей. Спроби побудувати суспільство на «без моральній основі» завжди завершувались його (суспільства) крахом, розпадом, руйнацією саме тому, що мораль є однією з субстанційних опор суспільства як такого. Рівень моральності суспільства є саме тим камертоном, за звучанням якого історія виносить йому остаточний вердикт: піднімає суспільство як героїчне, або ж засуджує – як злочинне. Існують також своєрідні «буферні зони» моралі. Вони виникають у так званих трансформаційних суспільствах, де разом зі зміною економічних, політичних і соціокультурних підвалин суспільного й індивідуального буття змінюються системи моралі: традиційна система моралі поступається новоствореній.

Звичайно, далеко не автоматично. Економіко-політичні і соціокультурні зрушення готують ґрунт для нової моралі. Остання ж утверджується завдяки цілеспрямованій і системній просвітницькій, культуротворчій і виховній роботі, яка розпочинається з визначення і усвідомлення загальних філософських принципів культури- і моралетворення, виховання людини, соціалізації особистості.

У стані пошуку і обґрунтування нової філософії перебуває сучасна Україна, яка нині переживає трансформаційний період, що характеризується, насамперед, високою динамічністю змін, зіткненням суперечностей, пошуком нових пріоритетів, частою зміною керівних еліт і багато в чому невизначеністю щодо контурів майбутнього, яке наближається. Означені характеристики «перекидаються» й на мораль. Те, що формується нині, з одного боку, суттєво випереджає процеси матеріальних змін, з другого – відстає від них. І це зрозуміло. Проголошення незалежності відкинуло старі уявлення про моральність. Однак, нові моральні реалії, які б відповідали сьогоденню й перспективам розвитку, все ще не з'явилися. В моральному обігу домінують, скоріш, уявлення про нову моральність, до яких ще треба наближатись. Їх «підпирають» старі моральні стереотипи, які, на думку представників старшого покоління, скоріш підлягають очищенню, а не знищенню. «Стара» мораль суперечливо співіснує з новостворюваною. Це вводить суспільство у стан «моральної невизначеності», а може й розгубленості. Дослідження цих процесів є завданням особливої актуальності.

Особливої уваги зазначена проблема потребує з точки зору трансформації моралі під впливом ринкових перетворень, що викликали до життя нові моральні цінності, які багато в чому далекі від принципів дійсного гуманізму. Загальну атмосферу суспільства визначають нині «цінності», які не можна назвати інакше, як «дискомфортні». Вони зумовлені, здебільшого, миттєвими настроями, прагненнями людини захиститися від несприятливих

обставин, вижити, зберегти своє власне «Я» у світі постійних змін. Людина немов би «тікає від реальності», перестає мріяти, «розмовляти з небом», втрачає віру, надію і любов, випускає зі своїх рук стрижень єдності людської цивілізації.

Оцінюючи «моральну розпорошеність» сьогодення, дехто впадає у розпач, прогнозує розпад системи загалом, занепад українства як такого. Вихід із ситуації, що склалась, між тим, є. В його основі – філософське осмислення життєвих, а у їх контексті – і моральних реалій, що знаходяться нині у стані трансформації. На цій основі суспільство сформує пріоритети свого розвою. Через механізми соціалізації особистості вони дійдуть до людей. І тоді разом з економічним, політичним і соціокультурним відродженням, виростуть нові моральні реалії – демократична й гуманістична моральна культура, про яку мріяли і за яку боролись декілька поколінь свідомих українських патріотів.

Стан наукової розробки теми. Дослідженню процесу формування моральної культури особистості, його філософського підґрунтя, присвячена значна кількість наукових публікацій. Першу групу з них складають класичні філософські праці, присвячені культурі, моралі і вихованню особистості, які актуалізуються й залучаються до аналізу нової реальності і нової проблематики. Серед них слід назвати праці Платона і Аристотеля, А. Августина і Фоми Аквінського, Ф. Вольтера і Ж.-Ж. Руссо, І. Канта і Г. Гегеля, К. Маркса і Ф. Енгельса, Ф. Ніцше і А. Камю, Б. Рассела і Ж. Деріди, М. Гайдеггера і К. Ясперса. До цієї ж групи ми відносимо роботи представників педагогічного та культурологічного профілю, зокрема, В. Антоновича, Я. Коменського, І. Песталоцці, М. Пирогова, М. Драгоманова, К. Ушинського, С. Русової, А. Макаренка, В. Сухомлинського, Л. Толстого, Л. Українки, А. Швейцера, Т. Шевченка та ін. Вплетені в структуру власне педагогічних чи культурологічних досліджень, їх напрацювання дають багатий матеріал для аналізу

філософських засад моралетворення та практичної моралі, обумовленої вихованням. Ми наголошуємо на тім, що саме ними створена класична філософська платформа розуміння особистості і її культури, духовності тощо, на якій базуються найбільш розгорнуті системи моралі, відомі в історії. Звичайно, вона не є однорідною. Однак, будь яке філософське дослідження моралі, побудоване «в обхід» означеної платформи, приречене.

Другу групу джерел складають роботи сучасних західних мислителів, спільними зусиллями яких вдалось подолати всесилля марксистської ідеології, сформованого на його основі комуністичного морального імперативу людства, обґрунтувати необхідність повернення до людини, її прав, демократичного способу життя, гуманізму у самому широкому розумінні цього поняття. Сюди відносяться, насамперед, праці Х. Арндта, Зб. Бжезінського, Ю. Габермаса, О. Геффе, Е. Левінаса, П. Рикьорі, Р. Рорті та ін.

Нарешті, третю групу джерел дослідження складають роботи російських та українських дослідників, присвячені проблемам людини, культури, соціалізації і моралі, видані частково за радянських часів, здебільшого – в наші дні, в період існування незалежних, суверенних держав, кожна з яких вибудовує власну траєкторію розвитку, в тому числі і моральну. Ми спирались, насамперед, на роботи таких авторів, як Ш. Амонашвілі, В. Андрущенко, В. Аршинов, В. Афанасьєв, В. Бакіров, Е. Баллер, Г. Батіщев, В. Бех, Л. Бевзенко, А. Бойко, В. Буданов, М. Бахтін, В. Вікторов, Г. Волинка, В. Воронкова, С. Гончаренко, П. Гайденко, П. Гуревич, Р. Гуревич, В. Давидов, В. Дзоз, Д. Дзвінчук, О. Дробницький, В. Журавський, І. Зязюн, В. Євтух, І. Єршова-Бабенко, В. Іванов, В. Кизима, Л. Киященко, О. Князева, В. Кремень, С. Кримський, М. Лукашевич, С. Максименко, М. Михальченко, Н. Мозгова, М. Недюха, В. Огнев'юк, В. Пазенок, І. Предборська, Б. Пружинін, В. Рибалка, В. Рижко, М. Розов, В. Савельєв, О. Савченко,

С. Сисоєва, О. Сухомлинська, Д. Табачник, В. Ткаченко, В. Шинкарук, І. Цехмістро, О. Яценко, А. Ярошенко, В. Ярошовець та ін.

Разом з тим, не зважаючи на помітно велику кількість опублікованих праць, проблему, що досліджується, не можна вважати вичерпаною цілком і повністю. Існує низка питань, що потребують переосмислення в контексті новітніх досягнень науки. Першочергової уваги серед них потребують теоретико-методологічні засади дослідження філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій; уточнення потребують поняття «філософські засади» формування моральної культури, саме поняття «моральна культура», як «моралі в дії», тобто моралі, яка реалізується в практичній повсякденній поведінці особистості. Потребують аналізу основні чинники формування моральної культури особистості в трансформаційному суспільстві, насамперед, зміна мотивів і технологій родинного виховання у формуванні моральної культури особистості, характеристика способу життя як основи формування моральної культури особистості, роль освіти і виховання в системі формування моральної культури особистості, аналіз культурного середовища як чинника формування цієї системи, вивчення впливу «вуличного виховання». Далеко не освоєним у нових умовах є вивчення філософії морального самовиховання особистості.

Враховуючи актуальність і не достатню розробленість проблеми, ми обрали її в якості предмета самостійного теоретичного аналізу.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами. Дисертацію виконано в межах Тематичного плану науково-дослідних робіт Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, науковий напрям «Дослідження проблем гуманітарних наук», затвердженого Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 4 від 24 грудня 2008 року). Тема дисертації

затверджена Вченою радою Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова (протокол № 2 від 29 вересня 2011 р.).

Мета дослідження полягає у здійсненні соціально-філософського аналізу основ формування моральної культури особистості в трансформаційному суспільстві.

Реалізація даної мети зумовила постановку і теоретичне вирішення наступних **дослідницьких завдань**:

- здійснити теоретико-методологічний аналіз філософського розуміння формування моральності;
- розкрити сутнісний вимір трансформаційних процесів у сучасному українському суспільстві як середовища процесу формування моральної культури особистості;
- окреслити поняття «моральна культура особистості», його зміст та структурно-функціональний вимір;
- обґрунтувати головні чинники (внутрішні та зовнішні), що детермінують новий зміст і спрямованість моральної культури особистості;
- дослідити моральне самовиховання як інтегративний чинник формування моральної культури особистості.

Об'єктом дослідження є моральна культура особистості.

Предметом дослідження є філософські засади формування моральної культури особистості у трансформаційному суспільстві.

Методологічні основи дослідження зумовлені особливостями об'єкта та предмета дослідження. Робота виконана на основі таких загальнонаукових принципів, як об'єктивність, єдність теорії та практики, історичного і логічного, принцип системності та розвитку. У якості основного методу застосовувався метод діалектики, який дозволив розглянути предмет в системі причинно-наслідкових зв'язків та залежностей, в його історичному розвитку та в сучасних характеристиках. Застосований системний метод дозволив проаналізувати предмет дослідження як цілісність, своєрідну

систему, що функціонує і розвивається. Метод герменевтики дозволив «увійти в середину» досліджуваного предмета, виявити та дослідити його внутрішні взаємозалежності. Прогностичний метод дозволив здійснити науковий прогноз розвитку досліджуваного предмета у майбутньому.

Досить широко застосовувались метод індукції та дедукції, порівняльний метод, метод структурно-функціонального аналізу та ін.

Наукова новизна отриманих результатів полягає в тому, що вперше у вітчизняному науковому просторі здійснено системний, цілісний аналіз філософських засад формування моральної культури особистості в суспільстві трансформаційного типу, що дало можливість виявити основні тенденції актуальних моральних змін, показати їх залежність від глобальних трансформацій епохального рівня.

У результаті дослідження обґрунтовано низку положень, що характеризуються науковою новизною і виносяться на захист:

Вперше:

- обґрунтовано філософське розуміння моралі як процесу і результату духовно-практичного освоєння світу, в якому моральні норми не тільки осмислюються на рівні людської свідомості чи освоюються почуттями, але й впроваджуються в практику на рівні людської діяльності (поведінки);

- проаналізовані філософські засади формування моральної культури особистості, зокрема: визначені характеристики трансформаційного суспільства, як середовища, в якому розгортається цей процес; проаналізовано вплив зовнішніх чинників – глобалізації та інформаційної революції; визначена глобальна суперечність між нормами старої (комуністичної, тоталітарної) і нової (демократичної) моралі; виявлені характеристики особистості, що обумовлюють новітній процес моралетворення: її переважну орієнтацію на демократію та ринкові перетворення.

Уточнено:

– поняття трансформаційного суспільства, як середовища формування моральної культури особистості, в якому виникають своєрідні «буферні зони» моралі, де разом зі зміною економічних, політичних і соціокультурних підвалин суспільного й індивідуального буття змінюються системи моралі: традиційна система моралі поступається новоствореній;

– перебування України у стані, коли «стара» мораль суперечливо співіснує з новостворюваною, частково уживається з нею, більшою ж мірою – вступає в конфлікт, що вводить суспільство у стан «моральної невизначеності», «розпорошеності»; вихід з ситуації, що склалась, вбачається не у «втечі від реальності» чи «поверненні до старих моральних устоїв», а в перспективному й активному моралетворенні, яке відображає основні пріоритети українського державо- і культуротворення, розгортається як відповідь на виклики сучасної епохи.

Подальший розвиток отримали:

– визначення та аналіз основних чинників формування моральної культури особистості; проаналізовані нові підходи до розуміння ролі та значення родинного виховання у формуванні моральної культури особистості; способу життя, як основи формування моральної культури особистості; ролі освіти і виховання в системі формування моральної культури особистості; значення і чинності впливу культурного середовища як чинника формування моральної культури особистості; дієвість фактору «вуличного виховання» (його позитивні, суперечливі та негативні аспекти);

– розуміння самовиховання як інтегративного чинника процесу формування моральної культури особистості; доведено, що яким би могутнім не був вплив зовнішніх та внутрішніх чинників, процес формування моральної культури «переломлюється» через внутрішнє розуміння, оцінку і самооцінку людини; від того, як людина розуміє й використовує

різносторонні можливості багато в чому залежить її моральний стан, свідомість, культура;

– визначення самовиховання як свідомої діяльності, спрямованої на вироблення і вдосконалення позитивних і нейтралізацію негативних своїх якостей; проаналізовані специфіка, сутність і функції морального самовиховання; визначені основні етапи морального самовиховання в контексті соціалізації особистості; проаналізована роль таких аспектів, як самоаналіз, самопостереження, самокритика, самопереконання та інших чинників і їх роль у моральному самовихованні особистості; визначена роль дорослих (батьків і школи, педагога і наставника) у моральному самовихованні особистості; проаналізовано значення соціального прикладу (зразку, норми) для морального самовиховання.

Теоретичне та практичне значення дослідження визначається тим, що в ньому проведено системний аналіз філософських підвалин процесу формування моральної культури особистості трансформаційного суспільства; виявлені та проаналізовані основні характеристики трансформаційного суспільства як середовища формування нової моралі; виявлено співвідношення чинників, під впливом яких здійснюється процес моралетворення; проаналізована роль самовиховання як інтегративного чинника становлення моральної культури особистості.

Результати дисертаційного дослідження можуть бути використані в початковому процесі, зокрема, при викладанні гуманітарних предметів. Вони будуть корисними при плануванні, організації та проведенні виховної роботи з молоддю. На їх основі може бути підготовлено спеціальний курс для студентів гуманітарних спеціальностей.

Особистий внесок здобувача. Дисертація є самостійним дослідженням. Всі результати і висновки отримані здобувачем самостійно.

Апробація результатів дослідження. Результати дисертаційного дослідження обговорювалися на засіданні кафедри соціальної філософії та

філософії освіти Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова, а також оприлюднювалися у доповідях та повідомленнях на ряді міжнародних та всеукраїнських науково-теоретичних та науково-практичних конференцій, зокрема: Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2008); Міжнародній науково-практичній конференції «“Матеріалізм і емпіріокритицизм” – шедевр світової філософської думки» (Київ, 2008); X Міжнародній науково-практичній конференції «Творчість як корисне здійснення блага через істину у красі» (Київ, 2009); V Міжнародній науково-практичній конференції «Сучасні проблеми управління» (Київ, 2009); Всеукраїнській інтернет-конференції студентів, аспірантів та молодих вчених «Інформаційне суспільство і нові виміри культури» (Київ, 2010); IV Міжнародній науково-практичній конференції «Девиация и обеспечение интеллектуальной безопасности образовательного пространства. Проблемы. Пути. Решения» (Москва, Росія, 2010); VII Міжнародній науковій конференції студентів та аспірантів «Гармонизация науки и высшего образования в информационном обществе» (Київ, 2011); Міжнародній науково-практичній конференції «Ильенковские чтения – 2010. “Нет ничего практичнее хорошей теории”» (Київ, 2010); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Соціальна робота і сучасність: теорія та практика» (Київ, 2010); V Міжнародній науково-практичній конференції «Девиация и влияние миграционных процессов на образовательную среду» (Москва, Росія, 2011); VI Міжнародній науково-практичній конференції «Девиация и информационное пространство образования» (Москва, Росія, 2012).

Публікації. Основні положення і висновки дисертаційного дослідження знайшли своє відображення у 15 публікаціях, у тому числі: 5 – статтях, опублікованих у фахових виданнях з філософських наук, 10 – тезах доповідей на конференціях.

Структура дисертації та обсяг роботи. Структура і обсяг дисертації зумовлені специфікою її предмету, логікою викладення теми, а також метою і основними завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів (11 підрозділів), висновків та списку використаних джерел (188 позицій). Загальний обсяг дисертації становить 189 сторінок, основна частина роботи – 167 сторінок.

РОЗДІЛ 1

ТЕОРЕТИКО-МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ФІЛОСОФІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ В УМОВАХ СУСПІЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

Моральність суспільства є однією з найвагоміших характеристик його гуманістичної природи і спрямованості. Економіка і політика, культура і мистецтво, спосіб життя людей загалом не можуть не опосередковуватися мораллю – системою усталених норм (поглядів, уявлень, оцінок), які врегульовують поведінку людей. Спроби побудувати суспільство на «безморальній основі» завжди завершувалися його (суспільства) крахом, розпадом, руйнацією саме тому, що мораль є однією з субстанційних опор суспільства як такого. Спираючись на громадську думку і совість конкретної особистості, вона каналізує поведінку людини саме в те річище, яке суспільством визнане як «добре» і «справедливе». Людина, яка намагається «вийти за межі моралі»,... скоює злочин; людина, яка діє в межах моралі, утверджує загальнолюдський контекст історії. Рівень моральності суспільства є саме тим камертоном, за звучанням якого історія виносить йому остаточний вердикт: піднімає суспільство як героїчне або ж засуджує як злочинне. Існують також своєрідні «буферні зони» моралі. Вони виникають у так званих трансформаційних суспільствах, де разом зі зміною економічних, політичних і соціокультурних підвалин суспільного і індивідуального буття змінюються системи моралі: традиційна система моралі поступається новоствореній. У такому стані перебуває сучасна Україна. «Стара» мораль суперечливо співіснує в ній з новостворюваною. Це вводить суспільство у стан «моральної невизначеності». Оцінюючи «моральну розпорошеність» сьогодення, дехто впадає у розпач, прогнозує розпад системи загалом, занепад українства

як такого. Вихід з ситуації, що склалася, між тим, є. У його основі – філософське осмислення життєвих, а в їх контексті – і моральних реалій, що знаходяться нині у стані трансформації. На цій основі суспільство сформує пріоритети свого розвитку. Через механізми соціалізації особистості вони дійдуть до людей. І тоді... Дослідження цього процесу є завданням актуальним і невідкладним. Зупинимось на цьому більш детально.

Філософія морального виховання особистості є, таким чином, надзвичайно важливою в сучасній соціокультурній та цивілізаційній ситуації сферою світоглядної рефлексії, від ефективності використання здобутків якої значною мірою залежить потенціал розвитку суспільства, держави, країни і людства в цілому. Це зумовлює надзвичайну актуальність теоретично-методологічного осмислення і аналізу тих філософсько-феноменологічних та соціально-філософських характеристик, яких набуває явище морального виховання в трансформаційному суспільстві, яким є сьогодні і Україна. «Моральне виховання – один з найважливіших видів виховання, полягає в цілеспрямованому формуванні моральної свідомості, розвитку морального почуття й формуванні звичок і навичок моральної поведінки людини відповідно до певної ідеології [42, с. 216]». Саме пошук філософсько-світоглядних та ідеологічно-нормативних основ морального виховання в рамках процесів суспільної трансформації є, як показали минулі десятиліття, складним, але невідкладним завданням, яке постає перед нашою національною громадою в цілому і особливо перед спеціалістами в соціально-гуманітарній сфері теоретичного осмислення дійсності.

Саме визначення пріоритетів та напрямів концептуально-теоретичного та практичного характеру щодо формування та усталення феномену морального виховання, який враховував би як національну, так і глобально-цивілізаційну специфіку, може бути ключовим елементом, необхідним для

подолання багатьох кризових явищ, що нині домінують у нашому суспільстві, – від економічних та політично-державотворчих до індивідуально-буденних та особистісно-моральнісних. «В реальному житті нашого суспільства наступив той період, коли необхідно усвідомити, якщо не буде вирішена проблема розвитку і становлення моральної особистості, то ні про які перетворення в нашому реальному житті не може бути й мови [83]». Враховуючи це, ми наголошуватимемо на надзвичайній актуальності дослідження поставленої нами проблематики як в теоретично-методологічному, концептуально-світоглядному, так і в реалізаційно-практичному плані, що особливо важливо в рамках нагальної необхідності подолання різнопланової суспільно-національної кризи, яка охопила як соціально-економічну та політичну сферу нашої країни, так і соціально-гуманітарний та антропокультурний сегмент українського національного будівництва.

1.1. Моральне виховання особистості як елемент філософських концепцій

Загалом в українській науково-теоретичній, соціально-гуманітарній, філософсько-світоглядній, психолого-педагогічній, навчально-виховній літературі існує глибока і змістовна традиція дослідження різних аспектів морального виховання особистості. Маємо і значний масив класичного характеру щодо підходу до різних аспектів поставленої проблематики, і плідні науково-теоретичні пошуки наших сучасників. Проблеми морального виховання широко висвітлюються в працях таких класиків та сучасників педагогічної думки, як К. Ушинський, С. Русова, Г. Ващенко, В. Сухомлинський, В. Суханова, М. Стельмахович, О. Захаренко, О. Воропай, Н. Злагода, О. Кравець, Г. Лозко, Ю. Руденко, Г. Волкова,

Г. Виноградов, В. Скуратівський, А. Гашимов, А. Ізмайлов, В. Зеньківський, І. Бех та багато інших. Однак, соціокультурна, державотворча та національно-будівнича ситуація в нашій країні складається таким чином, що постійні швидкі зміни внутрішнього та зовнішньо-глобального характеру вимагають перманентного оновлення концептуально-теоретичного та практично-реалізаційного апарату проблематики морального виховання особистості, чому й присвячене теоретично-методологічне завдання нашого дослідження.

Важливим є те, що сьогодні існує невідкладна необхідність в рамках нової концептуально-теоретичної етичної парадигми виробляти та застосовувати новітні, інноваційно-гуманістичні методи та технології морально-виховної роботи, що є на сьогодні чи не найактуальнішим запитом національного трансформаційного суспільства, яке в посткомуністичній історії України увійшло у вирішальну стадію обрання пріоритетів довготривалого національно-культурного розвитку. «Сформована на запит реалій життя нова парадигма етики не лише склала емпірично вимірювані пріоритети етичних цінностей, але й намітила конкретні, методологічно обґрунтовані та процедурно прораховані шляхи її перетворення в різні сфери соціального життя [133, с. 118]». Саме реалізація тих традиційних та інноваційних напрацювань в сфері морального виховання, які наявні в українській філософській, педагогічній, психологічній традиціях, є невідкладним завданням, яке, зокрема, ставиться і в нашому дослідженні. Багатовимірність цієї філософсько-педагогічної традиції розкривається в роботах А. Макаренка (моральне виховання молоді в різних суспільно-колективних та сімейних умовах), С. Ананьїна (зв'язок із трудовим вихованням), В. Сухомлинського (гармонія громадянського та патріотичного морального й інтелектуального, героїчного та естетичного, особистісного й соціального в людині), В. Андрущенка, І. Бега, А. Бойко, І. Зязюна, С. Золотухіної, В. Кременя, О. Киричука, А. Троцька (соціально-

філософський і психологічний аспекти моральності й морального виховання) та інших педагогів, психологів, філософів. У ситуації складних соціальних трансформацій, що відбуваються в нашому національному просторі, надзвичайно важливо виробити адекватні механізми реалізації тих теоретичних здобутків, якими багата творчість згаданих науковців, дослідників, педагогів.

Однією з ключових теоретико-методологічних засад дослідження філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій є постійне й необхідне дотримання принципу гуманізму та екзистенціальної комунікативності в процесі розгляду проблем пов'язаних з моральнісною адаптативністю та соціалізаційністю людини. Важливо, що саме українська педагогічно-виховна та соціально-філософська, етична традиція сповнена таким гуманістично-антропологічним пафосом. Досвід виховної роботи на основі принципу гуманізму розкрито в публікаціях українських науковців (М. Красовицький, А. Малько, В. Оржеховська, О. Сухомлинська, Р. Чорновол-Ткаченко), що дозволяє нам ґрунтовно і плідно використовувати здобутки вітчизняної освітньо-філософської та педагогічно-виховної концептуально-теоретичної парадигми.

Окрім того, важливою частиною методології нашого дослідження проблеми виховання особистісної моральності є структурно-функціональний аналіз і дослідження моральної культури особистості, який має надати новий інструментарій для виховних впливів на молоде покоління українців. Важливий вклад у розробку теоретичних і прикладних проблем формування моральної свідомості, зокрема її ціннісної, емоційної та когнітивної сфер, внесли праці Л. Артемової, І. Беха, Л. Божович, М. Боришевського, А. Кириченка, О. Кононко, І. Мар'єнка, Н. Монахова, Л. Рувинського, М. Сметанського, О. Сухомлинської, М. Ярмаченка. Питання моральної поведінки як практичної сторони моральної свідомості вивчали І. Каїров, В. Оржеховська, Я. Рейковський, Н. Рибаківа, Є. Суботський. У нашому

дослідженні також буде приділена значна увага використанню структурного аналізу феноменів виховання моральності, моральної культури, моральної свідомості і поведінки тощо, на основі якого відбуватиметься вироблення нових концептуальних та прикладних основ формування високого рівня моральності на національно-культурному та індивідуально-особистісному рівнях.

1.2. Сутнісний вимір соціально-політичних трансформаційних процесів в сучасній Україні

Говорячи про трансформаційну сутність сучасного українського суспільства, ми насамперед маємо на увазі його посткомуністичну, пострадянську природу функціонування, у рамках якої значне місце посідають світоглядно-аксіологічні паттерни, вироблені в колишній тоталітарній державі. Значною мірою це стосується і сфери моралі, виховання, моральної культури особистості. У зв'язку з цим, у сучасній українській літературі, присвяченій морально-виховній проблематиці, постійно ставиться питання про вплив радянської моралі та аксіологічно-феноменологічної специфіки на сучасні соціокультурні та морально-виховні процеси, що відбуваються в нашому національному суспільстві. Враховуючи це, важливою частиною нашого дослідження теоретико-методологічних засад філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій є критичний аналіз системи моралі, яка залишилася нам від колишнього СРСР. Взагалі, необхідно відзначити, що історичний перебіг подій з початку до кінця минулого століття складався таким чином, що постійно відбувалося витіснення національних особливостей української моральної культури. «Події, що відбувалися в соціальному житті України на початку минулого століття, мали великий вплив на мораль суспільства. Соціальні рухи, перша світова та

громадянська війни й особливо жовтневий переворот у Петербурзі та експансія його наслідків на Україну призвели до швидкої хаотизації структури моралі. Радянська влада у своєму прагненні збудувати нове суспільство спрямувала руйнівний удар проти тих сторін соціального життя, які були керуючими параметрами в системі традиційної моралі: християнська релігія та комплекс пов'язаних із нею вірувань, звичаїв, обрядів, приватна власність тощо. Унаслідок таких подій система моралі ввійшла в період хаосу, з якого, до речі, не вийшла й нині. Слід зазначити, що «мораль будівника комунізму, яку намагалися насадити взамін традиційної, не прижилася на наших теренах. Натомість утворився певний сурогат із залишку колишніх та елементів нових цінностей і різноманітних ідеологічних нашарувань. Але стверджувати, що існувала стійка, впорядкована система моралі часів радянської України, не видається можливим [104, с. 129]». Враховуючи це, перед сучасною українською спільнотою педагогів і філософів, діячів культури і мистецтва, широкою громадськістю загалом постає завдання відродження національних духовних основ, на яких може ґрунтуватися моральне виховання української молоді, тим самим долаючи той аксіологічно-етичний хаос, який утворився на основі поєднання колишньої радянської системи моралі та сучасної масово-споживацької культури.

Пострадянський простір соціальної взаємодії відзначається значною мірою трансформаційної кризовості, що особливо проявляється в ставленні людей до новостворюваних соціальних інституцій, нових форм суспільних відносин, а також, що особливо тривожить, у ставленні один до одного в міжособистісних стосунках. Така криза міжособистісної комунікації призводить до зростання нещасливого покоління, чий світ є жорстко індивідуалізованим на масово-споживацьких основах. «Нині пострадянські суспільства ще значною мірою не вийшли з кризи в економіці, ідеології, моралі, системі виховання й освіти, що розпочалася ще в умовах

колишнього СРСР. За таких умов, ще значна частина громадян цих країн не віднайшла втрачені духовно-світоглядні орієнтири, не відчуває твердого ґрунту при формуванні своїх життєвих планів, плутається у визначенні смисложиттєвих цінностей. Бурхливий потік критично-негативної інформації, що постійно надходить зі сторінок газет, часописів, екранів телевізорів, радіоприймачів негативно впливає на свідомість та поведінку людей, формує далеко не ідеальний тип особистості [35, с. 118]». Такі негативні тенденції можна долати, з нашої точки зору, лише виробивши на концептуально-теоретичному та методологічному рівні конкретні принципи та засоби перетворення особистості за рахунок виховного впливу на її морально-культурну сферу. У зв'язку з цим, важливим теоретико-методологічним принципом нашого дослідження ключових засад сучасної філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій є постійний філософсько-рефлексійний пошук засобів подолання негативного впливу пострадянської аксіологічної сфери на моральну структуру особистості сучасного українця.

Складність такого завдання полягає в тому, що за роки існування радянської системи «соціалістичного виховання» було достатньо ефективно витіснено зі структури суспільної та індивідуальної моральної свідомості почуття відповідальності, сумління, ініціативності вчинку тощо, адже людині втовкмачувався з дитинства певний набір зразків поведінки, від якого не можна було відступати. Цим знищувалися і глибинні українські національні традиції моральнісного світосприйняття та світовідчуття. «Моральність, як покора у волі, покора голосу власної совісті, як уміння жити в обрядах людської гідності, завжди зберігалася в глибинах душі народної, спонтанно і стихійно проявляючи себе. Але в радянські десятиліття замість моральності пропагувалася і втовкмачувалася у свідомість і підсвідомість мас «соціалістична мораль», у якій поняття добра і зла підмінювалися на «добре і погано», корисно і шкідливо, де позитивно

оцінювалося змішування добра і зла, де в ім'я добра узаконювалося зло, де цілі були начебто моральні, а засоби – аморальні. Причому засобом завжди виступала сама людина, що вкрай аморально. Соціалістична мораль – це етична система, де зрада батька, убивство сина, якщо воно слугувало «справі пролетаріату», оцінювалися позитивно, що й обумовило катастрофічний занепад моральності, призвело до масового винищення людей [43, с. 44]». Нині такий ефект викривленості моральної сфери, який домінував за часів СРСР і продовжує впливати на сучасну моральнісну сферу українців, доповнюється хаотичністю аксіологічного середовища масово-інформаційного суспільства, тим самим залишаючи людині обмаль можливостей для моральнісного самостановлення та самоздійснення. Наше дослідження присвячене саме виробленню таких морально-виховних стратегій та теоретично-методологічних прийомів, які дозволяли б сучасній молоді виробляти особистісне та суспільно-значуще почуття моральної відповідальності, особистісної гідності, чесності, гуманістичної комунікативності тощо.

Щоправда, усе частіше говориться про те, що радянська система виховання мала не лише негативні, але й позитивні сторони, особливо на теоретичному рівні, здобутки якого часто не реалізовувалися в рамках тоталітарної суспільної реальності. Радянські педагоги, теоретики морального виховання (М. Болдирєв, І. Мар'єнко, В. Рогожкін, Л. Рувинський, І. Варламов) наголошували на тому, що саме радянська система виховання пробуджує в людині цінності громадянської активності, соціальної небайдужості. «Комуністична моральність передбачає також громадську активність людини, діяльну участь в суспільно-політичному житті країни та свого колективу, розуміння свого громадянського обов'язку й особистої відповідальності за доручену справу, за все, що відбувається в суспільстві, сумлінне виконання своїх обов'язків перед людьми та країною, вимогливість до себе та інших,

свідому дисципліну в праці та повсякденній поведінці. Активна життєва позиція, свідоме ставлення до громадського обов'язку, коли єдність слова і справи стає повсякденною нормою поведінки. Виробити таку позицію – завдання морального виховання [111, с. 24]». Насправді, як нам видається, радянська система морального виховання всіляко придушувала особистісну морально-виховну активність, закріпачуючи індивіда в рамках жорсткого ідеологічного кодексу. Радянську людину десятиліттями вчили не захищати свої права, а жертвувати переконаннями та покликами совісті заради так званого «суспільного блага» тощо. Досі в аксіологічній структурі більшості українців залишилися такі рудименти радянського виховання, як: безініціативність, пасивність, зневага до власних людських прав та закону тощо. Долати ці рудиментарні залишки радянського виховання – одне з головних завдань усіх сучасних національних суб'єктів морального виховання.

Ще однією світоглядно-аксіологічною особливістю радянської системи морального виховання була її надмірна, тотальна заідеологізованість та міфологізованість, через які людина з дитинства потрапляла не в реальний світ міжособистісного спілкування та соціального життя, а в ідеологічно-міфологічне середовище, яке в основі своїй було абсолютно знелюдненим. «Однопартійна система, жорстке планування в економіці, відсутність матеріальної зацікавленості в якісній праці, канонізація єдиної ідеології з її міфами і стереотипами, відірваність від реальності, постійні пошуки ворога, наліплювання ярликів – усе це було філософсько-ідеологічними основами виховання молоді в тоталітарному суспільстві [169, с. 438]». Зрозуміло, що миттєво позбутися такої тяжіючої спадщини неможливо, адже вона доповнюється всіма тими негативними рисами, які несе мораль глобального інформаційного споживацького суспільства. Тим актуальнішою нині є проблематика вироблення адекватних сучасній ситуації теоретико-методологічних та світоглядно-філософських засад

виховання справді моральної особистості української молоді людини на основі принципів гуманізму, національної гідності та загальнолюдських цінностей.

Варто відзначити, що протягом двох десятиліть історії сучасної української незалежності зроблено достатньо багато на шляху до відродження справді гуманістичної орієнтованості національного морального виховання. Відбуваються значні зрушення в реформуванні освітньо-виховного сектору в рамках загальнонаціонального трансформаційно-реформаційного процесу, що дозволяє нам сподіватися на подальші позитивні зрушення в справі подолання світоглядно-ціннісної спадщини, яка дісталася нам від колишньої тоталітарної держави. «Проголошення Україною незалежності у 1991 році сприяло суттєвим змінам у культурному житті суспільства, зокрема особливого значення набуло питання національного виховання українців, що уже отримало значні прогалини за період радянської влади. Таке спрямування освіти пожвавило інтерес науковців до історії, народної педагогіки, використання українських народних традицій у моральному виховання учнів, формування морально-духовних цінностей та ін. На противагу радянській школі в сучасних навчальних закладах немає ідеологічного тиску, примусового вступу в громадські організації, постійного насаджування певних політичних поглядів, переконань та нівеляції особистості у колективі [110, с. 125]». Водночас, необхідно відзначити певну залишкову силу пострадянського впливу на сучасний стан морального виховання, що чинить тиск навіть на дітей і молодь, адже часто суспільству нав'язуються ілюзорні почуття моральної ностальгії за тоталітарною системою моральних норм, у якій, мовляв, усе було зрозумілим, впорядкованим, правильним. Долати такі згубні настрої можна лише на основі розробки новітніх ефективних інноваційно-гуманістичних методів, механізмів і технологій виховного

впливу на дітей і молодь, що мають спрямовуватися на досягнення загальноморального зростання української нації.

Таким чином, однією з найважливіших проблем сучасного українського суспільства є визначення морально-ціннісних пріоритетів подальшого розвитку як повноцінної новітньої нації, для чого необхідно на теоретично-концептуальному рівні сформулювати ключові засади національної філософії морального виховання особистості в умовах соціокультурної трансформації при переході від посткомуністичної спадщини до аксіологічної єдності сучасного глобального світу на основі принципу єдності в різноманітті. «Основні світоглядні проблеми українського суспільства можна позначити як осмислення світоглядної спадщини комунізму у соціальній реальності сучасної України, ціннісної структури українського суспільства і основних життєвих цінностей українців, проблему хибного розуміння демократії у суспільстві, проблему ідентичності українського суспільства. Тільки відмова від залишків комунізму у суспільній свідомості, об'єднання нації навколо ідеї морального відродження, просвіщення відносно дійсних демократичних цінностей зможуть забезпечити країні позитивні духовні зміни, віру у власні сили і власне майбутнє [7, с. 259]». Отже, соціальний та особистісний супротив моральним рудиментам колишньої радянської системи виховання є важливим аспектом розвитку сучасного українства як повноцінної сучасної нації, а кожного окремого українця як повноцінної, творчої, морально-духовної особистості.

Аналізуючи теоретико-методологічну проблематику дослідження філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій посттоталітарного характеру, необхідно відзначити те, що нові суспільні реалії диктують нові правила гри, а значить, існує нагальна теоретична необхідність вивчення зовнішніх та внутрішніх викликів щодо моралі, які виникають в національному суспільстві, яке

перетворюється на активний суб'єкт глобальної соціокультурної та цивілізаційної динаміки. Досліджуючи такий аспект сучасного морального виховання особистості, ми спиралися на узагальнення окремих питань методології морального виховання крізь призму різних науково-концептуальних парадигм: педагогічної антропології у філософсько-аксіологічних працях (О. Дробницький, І. Зязюн, М. Каган, Л. Столович), соціологічних (В. Водзінська, Ю. Жуков, Т. Любимова, В. Ольшанський, Ю. Соколовський, В. Ядов), психологічних (К. Абульханова-Славська, І. Бех, М. Боришевський, І. Кон, Б. Круглов, Д. Леонт'єв, Т. Титаренко) та педагогічних (В. Анненков, Є. Бондаревська, Т. Бутківська, О. Вишневський, Б. Грицюк, І. Дубровіна, Г. Жирська, О. Норов, Ж. Омельченко, О. Плахотнік, Л. Пуховська, О. Рудницька та ін.). Як бачимо, в українському науково-дослідному та філософсько-світоглядному дискурсі відбувається активна розробка різних аспектів проблематики морального виховання особистості. Нашим завданням є аналіз нових викликів, які постають перед особистістю і нацією в морально-етичному плані у зв'язку із соціально-філософською проблематикою, пов'язаною з трансформаційним характером українського суспільства та глобалізаційними тенденціями і процесами.

Умови, що склалися після розпаду колишнього Радянського Союзу, здавалося б, сприяли моральному піднесенню нації, новому національно-культурному відродженню, однак виявилось, що радянські морально-етичні та ідеологічні штампи і міфологеми надзвичайно живучі, а їхній вплив на нове українське суспільство проявився, як досить згубний. Відбувся своєрідний феноменологічний розрив, коли старі цінності оголошувалися відкинутими, але залишалися фундаментом соціальної підсвідомості, визначаючи разом з новими споживацько-аксіологічними пріоритетами реальний занепад і кризу української духовно-моральної сфери. «Здавалося б, після розпаду СРСР українське суспільство мало б розвиватися на

засадах гуманістичної моралі, яка найбільш адекватно визначає ціннісні механізми моральної регуляції людської життєдіяльності, критерії морального прогресу. Проте з набуттям незалежності в Україні відбувається поступова втрата духовно-моральних, історичних та культурно-гуманітарних пріоритетів і цінностей. Перехід до ринкових методів господарювання, вирішення складних економічних, технічних і політичних проблем – усе це важливі завдання сьогодення. Розв'язуючи їх, ми закладаємо фундамент майбутнього розвитку суспільства. Але прогрес сучасної цивілізації багато в чому обмежив можливості всебічного розвитку людини. На перший план виступила підготовка «вузького» спеціаліста, який ефективно виконує призначені йому функції, що деформує загальнокультурну підготовку людини, призводить до стандартизації особистості. Саме такі радикальні спрямування призводять до того, що в життя не втілюються нові підходи до освіти і культури, не враховується соціальна і моральна ситуація і, як наслідок, немає відчутних економічних зрушень у суспільстві [49, с. 223]». Нині за умов нових внутрішньо-національних та цивілізаційно-глобальних викликів у нашому трансформаційному суспільстві особливо сильно відчувається дефіцит моральнісної енергії, особистісної ініціативності, різнорівневої відповідальності, які є насправді ключовими чинниками зростання нації в будь-яких вимірах – від економічного і політичного до культурного і цивілізаційного.

У такій неоднозначній ситуації, коли множинність та неоднорідність різних рівнів та чинників впливу на формування духовно-моральної сфери суспільства не сприяє гомогенному її розумінню, з'являються і різні духовно-філософські та соціально-виховні теоретико-методологічні концепції трактовки феномену національного виховання моральної культури особистості. Проводячи дослідження теоретико-методологічних засад філософії морального виховання особистості в умовах суспільних

трансформацій, обов'язково необхідно «враховувати, що в сучасному філософському дискурсі склалися різні, а часом і протилежні погляди на природу, специфіку і роль моралі в суспільстві. Камінь спотикання лежить не тільки в площині розуміння суті моралі, але й її функцій. Одна група вчених наполягає на тому, що мораль насамперед – це форма суспільної свідомості, а основна її функція – регулятивна. Найбільш повно ці ідеї, які іноді називають авторитарною етикою, репрезентовані в працях О. Дробницького та його послідовників. Друга група філософів, серед яких – О. Титаренко, В. Малахов та ін., розглядає мораль як унікальний спосіб духовно-практичного освоєння світу людиною. У межах такого підходу, який витлумачують як гуманістичну етику, регулятивна функція моралі вже не є визначальною. Пріоритетне місце тут посідає світоглядна, ціннісно-орієнтуюча функція. Оскільки вважається, що моральна самореалізація особистості найбільш ефективно здійснюється завдяки активізації ціннісно-орієнтуючого потенціалу моралі [49, с. 219]». З нашої точки зору, у сучасних умовах дискурсного різноманіття, особливо в сфері досліджень соціальних та особистісних духовно-моральних явищ, фундаментом теоретико-методологічного дослідження філософських засад феномену морального виховання особистості в умовах трансформаційного суспільства має бути гуманістично-інноваційний підхід до визначення особистісної моральної культури та етичної сфери національного соціуму. Тільки за такого підходу, ми в цьому впевнені, з'явиться реальна можливість як подолання негативних пострадянських чинників морально-національного розвою, так і протидії новим викликам глобально-інформаційного масово-споживацького суспільства.

Таким чином, враховуючи нові суспільні реалії, які диктують нові правила гри, а також зовнішні та внутрішні виклики щодо моралі, нині особливо важливо в теоретико-методологічному та реалізаційно-практичному плані спиратися на фундаментальні принципи гуманістичного

морально-етичного світогляду, а також прагнути до всебічної гуманізації та гуманітаризації всіх сфер національно-суспільної життєдіяльності, що є підґрунтям справжнього відродження та розвою новітньої української нації. «Сучасний розвиток моралі повинен супроводжуватися поглибленням гуманітаризації суспільства, яка передбачає переорієнтацію на формування духовного світу особистості на засадах утвердження гуманістичної моралі. Саме така мораль базується на культурологічній основі, для якої характерний узагальнюючий, інтегративний підхід. Не заперечуючи ні натуралістичної природи моралі, ні її соціальних засад, вона передбачає входження моралі в історичний процес і розглядає її як культурний феномен. Її сутність полягає в тому, щоб забезпечити баланс особистого і громадського блага, гармонізувати процес людського спілкування [20, с. 12]». Лише такі світоглядно-аксіологічні основи розвитку новітньої теоретико-методологічної бази дослідження засад філософії морального виховання особистості в сучасному українському суспільстві може, з нашої точки зору, впроваджувати реальні інноваційно-реформаційні зміни в сфері національної моралі, а також забезпечувати поступальний морально-культурний розвиток як суспільства в цілому, так і кожного його члена.

Значним викликом, що постав перед сучасною Україною та її громадянами, є впровадження ринкових та демократичних механізмів соціального функціонування, яке, відповідно, має супроводжуватися впровадженням адекватної сучасній демократії та ринковій економіці аксіологічно-етичною матрицею. Трансформаційні ринкові і демократичні пріоритети, які напрацьовуються та впроваджуються в сучасній Україні потребують також глибокого теоретично-світоглядного морального осмислення. «Чимало дослідників, серед яких можна назвати Р. Сербіна, В. Пазенка, В. Качоху, В. Горбатенка, В. Цветкова, П. Новгородцева, О. Скрипнюка, звертають увагу на той факт, що ефективність демократичної

системи значною мірою залежить від того, наскільки її принципи і механізми доступні розумінню громадян, від того, що самі вони вкладають у поняття демократії. Різноманітні політичні, соціальні й економічні прояви демократії лише виражають її сутність як морального і духовного чинника, що домінує в суспільній свідомості. Про це стверджують у своїх працях Й. Шумпетер, Л. Зідентоп, Р. Даль, Дж. Сорос, Ю. Хабермас [88, с. 654]». У своєму дослідженні ми також будемо дотримуватися теоретико-методологічного принципу, за яким саме морально-етична сфера суспільного функціонування, а також особистісна моральна готовність громадян до демократичних реформ та нововведень є визначальним фактором успішності трансформаційного руху національного суспільства від тоталітарно-авторитарної до демократичної моделі соціального облаштування.

Загалом, за два десятиліття розвитку незалежної України як в науково-теоретичному дискурсі, так і в інституціонально-функціональному аспекті постійно виникає проблема запровадження демократичних та ринково-економічних механізмів соціального функціонування і розвитку. На етапі соціально-політичної трансформації в Україні особливої уваги заслуговують дослідження взаємозв'язку моралі, демократії, політики і права, що проведені О. Абрамовим, К. Гаджиєвим, І. Демаковою, Б. Капустіним, М. Капустіною, Д. Керімовим, О. Кравцовим, Д. Мироновим, М. Новосадовим, Л. Удовикою, О. Фроловою, Н. Шеховською. Звернення до проблеми взаємозв'язку політично-демократичних реформ та морально-етичного відродження української нації залишається надзвичайно актуальним, адже після двох десятиліть спроб перетворити українську державу на цивілізовано демократичну стало зрозуміло, що це неможливо зробити без вироблення справді ефективних засобів прищеплення населенню країни високого рівня національно-моральної свідомості і культури.

Політико-правова трансформація при переході від комуністично-тоталітарної до національно-демократичної форми управління суспільством є чи не найважливішою та найвизначальнішою. Взаємозв'язок політики і моралі натомість завжди викликав прискіпливу увагу дослідників соціально-філософської проблематики. Отже, нині встановлення природи взаємозв'язку між суспільною мораллю та політичною демократизацією є важливою теоретичною проблемою. «Проблематика політичної етики в процесі суспільної трансформації в Україні є актуальною з кількох міркувань. По-перше, у політико-практичному сенсі дослідження етичних факторів політики дає змогу віднаходити шляхи і створювати технології «пом'якшення» перебігу демократизації, зробити його водночас стабільнішим і гуманнішим. По-друге, у науково-прикладному сенсі дослідження етичного виміру трансформаційних процесів дає можливість поглибити розуміння самих цих процесів та накопичити і класифікувати емпіричний матеріал для створення цілісної теорії суспільної трансформації. По-третє, у науково-теоретичному сенсі дослідження політичної етики в трансформаційному суспільстві сприяє формуванню окремої групи системних теоретичних уявлень, які інтерпретуватимуть соціальну трансформацію саме з погляду її морально-етичного аспекту [87, с. 3]». Такі завдання нині є надзвичайно важливими з огляду на необхідність впровадження подальших демократизаційно-трансформаційних зусиль, що ґрунтувалися б на загальнолюдських морально-етичних цінностях, а також на принципах демократичного управління суспільством, вироблених країнами розвиненої демократії.

Так само, як і в сфері соціально-політичної трансформації, сфера моральної культури суспільства та його членів є ключовим виміром готовності національної до соціально-економічних реформ та активного впровадження принципів і механізмів ринково-економічного функціонування. Зміна економічної суспільної моделі в бік ринкової може

бути ефективною і плідною лише за умови кардинальних змін базових світоглядних характеристик суспільства, в тому числі й морально-етичних. «Сучасний етап розвитку українського суспільства характеризується істотними, якісними змінами в системі економічних відносин. Але цей етап пов'язаний не тільки з економічними перетвореннями, а й з кардинальними змінами у всій системі суспільних відносин. Перш за все змінюються економічні потреби та інтереси людей, мотиви їхньої економічної поведінки. Це суттєво впливає на зміст та форми економічної діяльності, а зрештою, на весь спосіб життя людей. У цих умовах змінюється також духовно-моральна мотивація економічної поведінки особистості й суспільства в цілому, що вимагає особливого соціально-філософського аналізу [108, с. 3]». Таким чином, економічний вимір соціальної трансформації, що відбувається в нашому національному суспільстві, з одного боку, впливає на рівень морально-духовної налаштування кожного громадянина, а з іншого – безпосередньо залежить від ступеня розвиненості соціальної та індивідуальної моральної культури українців, що, у свою чергу, є важливим і актуальним питанням для соціально-філософського та етичного теоретичного аналізу.

Такий аналіз, зокрема, має бути спрямований на визначення чітких перспектив і пріоритетів в соціально-економічній та політичній сферах національного трансформаційного суспільства, без чого, на нашу думку, складається достатньо напружена соціально-моральна ситуація невизначеності та відсутності соціального порозуміння та злагоди. «Зміни, що відбулися в суспільній моралі, пов'язані між іншим з тією обставиною, що вивільнившись від обмежень попередньої політичної і господарської систем, отримавши очікувану свободу, український соціум опинився в ситуації невизначених перспектив розвитку [171, с. 195]». Звідси перед сучасною соціально-філософською наукою постає завдання визначення загальних стратегічних пріоритетів і напрямів розвитку

національного соціуму в аспекті взаємодії та взаємозв'язку політичних, економічних та морально-духовних вимірів трансформаційного буття сучасної української держави та її громадян.

Часто в сучасних соціально-філософських дослідженнях можна зустріти дискурсивний наголос на негативному в морально-етичному плані впливі на особистість сучасних тенденцій політичного, економічного, масово-інформаційного характеру. З нашої точки зору, у цьому аспекті не можна бути категорично однозначними, наголошуючи виключно на негативному впливі. Необхідним є пошук таких взаємозв'язків, використання яких сприяло б розвитку інноваційно-гуманістичних форм морального виховання особистості. ««Вимивання» моральнісного смислу з економічних та політичних відносин зовсім не є безумовною тенденцією сучасності [19, с. 7]». Російський дослідник А. Прокоф'єв, наприклад, розвиває думку про те, що «соціальні групи в певних аспектах можуть розглядатися в якості суб'єктів моральної відповідальності. Нації, держави, бізнес-корпорації мають у своїй структурі такі соціальні інститути, які виступають як специфічні суб'єкти прищеплення моральних норм. Чим демократичніше організована соціальна структура, чим більше її практика підпорядкована рішенням, що досягнуті зацікавленими сторонами під час відкритого обговорення, тим більш сприятливою в моральному відношенні вона являється [129, с. 78]». Що зумовлює необхідність подальшої демократизації соціального життя, яка в поєднанні з позбавленням рудиментарних залишків радянського соціального управління може ефективно сприяти зростання загальнонаціонального рівня моральної культури населення. Безумовно, можна говорити про взаємозв'язок та взаємозалежність процесів демократизації та моралізації суспільно-політичного та соціально-економічного життя країни.

Звичайно, соціально-економічні кризові явища, які домінують нині в нашій країні, значно зменшують оптимістичні настрої як населення

в цілому, так і дослідників соціально-етичних проблем, що у свою чергу призводить до зневіри в ефективності взаємозв'язку моральної та економічної сфер суспільства. У вітчизняній науковій літературі неоднозначні за своїми наслідками посткомуністичні трансформації в економічній сфері зазвичай описуються з акцентом на дисфункціональних соціальних явищах і значною долею нормативізма та закликів до реморалізації економічної діяльності [170, с. 74]. Загальновідомими, надзвичайно поширеними та, як здається, невикорінюваними в сучасному українському суспільстві є такі негативні явища, як: корупція, тіньова економіка, зневага до соціальних зобов'язань держави і бізнесу тощо. Так, для опису сучасного стану вітчизняної економіки вживаються такі поняття, як: «кримінальна корумпованість», «тіньова плановість», «шахрайство», «хижість» [52, с. 16]. Усе це призводить до занепаду і так вкрай слабкої національної наснаги в морально-культурній сфері, яка, насправді, є визначальним чинником становлення і розвитку сучасної нації. Необхідно, таким чином, докласти титанічних зусиль на всіх рівнях – від теоретичного і особистісного до адміністративно-управлінського та державного – для того, щоб глибокий моральнісний потенціал української нації використовувався б також і для соціально-економічного розвитку нашої країни.

У зв'язку з цим, одним з ключових теоретично-методологічних принципів нашого дослідження виховання моральної культури особистості буде постійний наголос на визначальності моралі, культури, духовності щодо інших феноменів суспільного функціонування. А отже, питання створення ефективних засобів і механізмів формування високого рівня моральної вихованості є проблемою забезпечення нині національних пріоритетів розвитку. «Духовні, моральні, релігійні цінності – основа суспільства, його живе коріння, якщо вони є, якщо наповнюють душі людей – жодні кризи не страшні, люди можуть впевнено дивитися у

майбутнє. Неможливо подолати соціально-економічну кризу доти, доки не буде знайдено спасіння від морального спустошення кожної людини. В цьому аспекті економіка і політика виявляються похідними від культури, духовності й моралі. Тому для відродження політико-економічної ситуації в країні необхідним є відродження національної культури України, її давніх моральних традицій, «духу народу» [151, с. 162]». Таким чином, у нашому дослідженні на методологічно-теоретичному рівні буде доведено нагальну актуальність морально-етичного осмислення ринкових та демократичних пріоритетів тих трансформацій, які відбуваються нині в нашому національному суспільстві.

Окрім того, в процесі становлення демократії та ринкової економіки важливим аспектом є не тільки загальносоціальні характеристики і пріоритети, але й особистісні властивості та потенції кожного громадянина. Це зумовлює надзвичайну актуальність концептуально-теоретичного аналізу взаємозв'язку соціально-економічних та політичних реформ саме з особистісно-моральною сферою становлення та розвитку сучасного українця, особливо коли це стосується нашого молодого покоління. «Суспільству, яке розвивається, потрібні досконало освічені, морально загартовані, заповзятливі люди, котрі можуть самостійно приймати відповідальні рішення в ситуації вибору, аргументовано прогнозуючи й аналізуючи можливі наслідки; такі люди здатні до співробітництва, відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, мають розвинуте почуття соціальної відповідальності. Завданням сьогодення є пошук форм і засобів підвищення ефективності соціального впливу на особистість, що передбачає формування вмінь та навичок застосування етичних норм у будь-якій життєвій ситуації, розвиток етичного мислення [79, с. 315]». Моральне виховання особистості в умовах суспільної трансформації, таким чином, є ключовим аспектом успішності такої трансформації в соціально-політичному, економічному, громадському та інших аспектах, а

це означає, що нині першочергової необхідності набувають соціально-філософські дослідження моральнісної сфери розвитку нації та кожного окремого українця. Ще більше ця проблематика актуалізується, коли ми звертаємося до питань морального виховання дітей і молоді.

Саме на молоде покоління покладено нині значну міру відповідальності щодо подальшого розвитку нашої нації, особливо що стосується політико-демократичного реформування, адже сучасна молодь є тим поколінням, яке має шанс свідомо реалізувати в майбутньому можливість вільного вибору в процесі державного управління. «Моральний сенс демократії полягає в свободі вибору шляхів розвитку, яку реалізує народ (обираючи і систематично змінюючи своїх представників, беручи участь у різноманітних демократичних процедурах) [8, с. 60]». І якщо сьогодні досить умовно можна говорити про демократію в нашій країні, то від морально-громадянської наснаги майбутніх поколінь, яка виховується саме сьогодні, майже повністю залежить подальша історична доля України. «Нехтування моральним фактором здатне викликати лише кризу довіри до демократії і навіть повністю зруйнувати її паростки, легітимуючи політичний аморалізм [107, с. 140]». Запобігання цьому є чи не найголовнішим завданням нашого суспільства на етапі сучасної трансформації, що виводить теоретичну проблематику дослідження засад філософії морального виховання особистості на перший план соціально-філософської рефлексії, адже від концептуально-теоретичних шляхів вирішення цього завдання реально залежить подальша доля національного розвитку українського суспільства і держави.

Необхідність існує також у підвищенні морально-культурної, громадянської, політико-управлінської, ринково-економічної свідомості української політичної та економічної еліти, яка нині надзвичайно далека від стандартів європейської демократії та правової державності. Ф. Рудич, наприклад, відзначає необхідність формування моральної відповідальності

влади, вважає, що політичний клас у демократичному суспільстві має відзначатися «високим професійним і моральним рівнем [134, с. 15]», чого бракує українській демократії. Підвищення моральної свідомості еліти є ще одним невідкладним завданням, яке можна вирішувати лише на основі побудови в державі розвиненої соціалізаційної системи морально-громадського виховання, яка у свою чергу потребує теоретико-методологічного та світоглядно-аксіологічного обґрунтування.

Зрештою, дуже важливою проблемою сьогоденного глобально-інформаційного світу є нав'язування моралі споживацького типу, яка, спираючись на постійний тиск на індивіда з боку інформаційно-товарної сфери, відкидає цінності загальнолюдські, гуманістичні, демократичні і культурні. Саме імітація демократичності в умовах знаково-інформаційного суспільства є значною загрозою процесові становлення справжньої демократії в трансформаційних суспільствах. «Дійсно, з одного боку, умовою стабільного функціонування демократичного суспільства є високий моральний рівень громадян, проте, з іншого орієнтація на швидке збагачення, масове споживання не здатна забезпечити високий рівень моральності в суспільстві. Така суперечливість характерна не тільки для України чи інших трансформованих демократій, але має глобальний характер. Тенденція до олігархізації влади з усіма наслідками цього процесу типова для сучасних урядів. Цілком закономірно, що зрощена з великим капіталом політична влада не може бути високоморальною. Західні розвинуті демократії століттями відпрацьовували способи та засоби контролю за владою, зокрема, контролю за її моральними якостями [113, с. 13]».

Таким чином, перед сучасними трансформаціями постає значна кількість викликів, що є реальними перепонами на шляху становлення демократичного врядування та ринкової економіки. Значна кількість таких перепон носять соціально-етичний та особистісно-моральний характер. У зв'язку з цим, ще більше посилюється актуальність дослідження теоретико-

методологічних засад вивчення філософії морального виховання особистості в трансформаційному суспільстві.

1.3. Філософське поєднання загальнолюдських і національних цінностей моралі

Ще одним важливим аспектом теоретико-методологічних засад дослідження філософії морального виховання особистості в умовах соціальної трансформації є компаративістський аналіз специфіки поєднання загальнолюдського і національного контексту моралі, що народжується в сучасних посттоталітарних суспільствах. У цьому аспекті значну увагу необхідно приділити концептуально-теоретичному аналізу тих впливів, які чинить глобальне середовище сучасної інформаційної цивілізації на моральнісне самовизначення суспільств трансформаційного типу, а також людей, які в них живуть. «Перша тенденція – забуття загальнолюдських норм і розчинення моралі в прикладних галузях знання, прагнення до групових форм моралі. Друга тенденція пов'язана з пошуком загальнолюдських норм моралі. Глобалізація людської діяльності вимагає знаходження нових загальнолюдських норм моралі. Мораль буде змінюватися під впливом суспільного прогресу, будуть з'являтися нові норми, що відбивають сутнісні потреби людини [158, с. 18]». Але в умовах суспільної трансформації, коли особистість не має достатніх традиційних морально-аксіологічних підґрунть для своєї самореалізації, глобальні впливи на таку особистість можуть мати згубний результат. Тому, нині дуже важливо в рамках національного суспільного відродження сформувавши міцну ціннісно-моральну основу для самоідентифікації кожного українця, на базі чого вже можна вибудовувати

різноманітні стратегії входження особистості до аксіологічного середовища глобально-інформаційного світу.

Особливо актуальною в аспекті співвідношення загальнолюдських та національних морально-ціннісних орієнтирів є проблема виховання духовно-моральної культури підростаючого покоління. Проблема морального виховання зростаючого покоління в аспекті співвідношення загальнолюдських та конкретно-соціальних цінностей цікавила освітян протягом усієї історії людської цивілізації і нині залишається однією з найважливіших у педагогіці (В. Андрущенко, Т. Артімонова, Л. Аса, О. Власенко, О. Волкогонова, З. Гіптерс, С. Голошивець, В. Долженко, В. Іздебська, Ю. Кишакевич, О. Кузнецова, О. Малов, Н. Миронова, А. Морозов, О. Паніна, Н. Письменна, М. Роганова, Н. Рожкова, В. Рябченко, В. Утенков, А. Ярошенко та ін.). Не дивно, що ця проблема є однією з найбільш досліджуваних в сучасній українській та світовій соціальній філософії, адже ті моделі і стратегії, які виробляються на концептуально-теоретичному рівні зрештою реалізуються в духовній сфері кожного національного суспільства.

У ситуації, яка склалася в нашому суспільстві, мається на увазі посткомуністична трансформація, важливу роль у формуванні стратегічних пріоритетів морального виховання особистості відіграє відродження народних морально-етичних цінностей та виховних механізмів. Особливість же української народної педагогіки і виховання, як відомо, полягає в їх глибинній гуманістичності та екзистенційності, що є надзвичайно важливим фактором виховання особистості в глобальну добу і в період трансформаційних змін суспільства. «Практика народного виховання передбачає формування в кожній людині моральних оцінок із позицій добра, справедливості, що впливає з народного поняття моралі: моральний той, хто шляхетний, добродішній, праведний. Сюди належать і такі поняття, як людська гідність, честь, людяність, колективізм. Усі

вони знайшли конкретизацію в моральному кодексі народу, основні принципи якого яскраво представлені у народній творчості, фольклорі [24, с. 172]». Використання глибинних гуманістичних традицій народно-культурного виховання особистості в поєднанні із аксіологічною матрицею загальнолюдських цінностей є чи не найефективнішим способом морального виховання в часи суспільної трансформації, яка відбувається на тлі глобалізаційних процесів.

Звичайно, між національними і загальнолюдськими цінностями можуть існувати суперечності, однак, з нашої точки зору, на фундаментальному рівні саме загальнолюдські цінності моралі завжди лежать в основі морально-культурного самовизначення нації. У зв'язку з цим, одним з теоретико-методологічних напрямів нашого дослідження є пошук шляхів якнайповнішого втілення загальнолюдських цінностей культури і моралі в національній системі морального виховання особистості сучасного українця. «З-поміж усіх людських спільнот найгостріші моральні проблеми пов'язані сьогодні, очевидно, із спільнотами національними – маємо на увазі як етику міжнаціональних відносин, так і проблеми самовизначення людської особистості в полі національної культури, питання співвідношення національних і традиційних гуманітарних (загальнолюдських) цінностей [96, с. 57]». Отже, особистісне самовизначення, у тому числі морально-етичне, нині може розгортатися в повній мірі лише за умов феноменологічно-гармонійного поєднання загальнолюдських та національних цінностей моралі, які, на нашу думку, не просто не суперечать одна одній, але й мають спільний глибоко гуманістичний та людиноцентричний фундамент.

Водночас, відшуковуючи теоретико-методологічні засоби філософського поєднання загальнолюдських та національних цінностей моралі, необхідно звертати прискіпливу увагу на небезпеки та виклики, які несе із собою сучасна глобалізація ціннісно-інформаційного

середовища. Необхідно чітко теоретично розмежовувати загальнолюдські цінності та цінності глобальної споживацької цивілізації. «Ведучи мову про необхідність еволюції моральних систем до універсальних складових, треба відзначити одну специфічну проблему, яка постає перед Україною. З одного боку, провідною світовою тенденцією є рух до універсалізації моралі, і наше суспільство повинно на нього реагувати. З іншого боку, в Україні триває процес відродження національних цінностей і трансформації моралі під їхнім впливом. У такій ситуації, коли національні цінності остаточно не проявилися у суспільній свідомості, існує великий ризик їхньої втрати та заміщення тими компонентами моральної свідомості, які несе із собою глобалізація [104, с. 131]». Таким чином, важливим теоретико-методологічним аспектом дослідження фундаментальних засад філософії морального виховання особистості в умовах суспільної трансформації є визначення ключових співвідношень між загальнолюдським і національним контекстом моралі, що народжується, а також вивчення впливу глобальних аксіологічних чинників на новостворювану мораль трансформаційного суспільства.

Зрештою, ще одним надзвичайно важливим елементом побудови теоретико-методологічної структури нашого дослідження філософії морального виховання особистості в умовах трансформаційного суспільства є вивчення та глибокий концептуально-теоретичний аналіз моральної філософії української національної ідеї. Адже «моральні цінності являються системоутворюючим початком і душею національної самосвідомості [100, с. 315]». Це означає, що дослідження морального виховання особистості сучасного українця є неможливим без звернення до феноменологічно-аксіологічної та культуротворчої значущості сучасної національної української ідеї.

Будь-яка нація з високорозвиненою культурою та цивілізаційними здатностями несе в своїй структурі глибинний потенціал ідентифікаційно-

виховного впливу на людину, яка до неї відноситься. У України немає нині іншого шляху, як тільки розвиток внутрішньо-національних ідейно-теоретичних основ виховання справжнього українського патріота. Сьогодні ми ще відчуваємо «дефіцит в доробку ідеологічних напрацювань щодо супроводу державотворчих процесів, національно-патріотичних почувань та інших високодуховних характеристик, що цивілізований світ давно визнав як обов'язкові моральні імперативи якісного служіння своєму народові [34, с. 575]». Невід'ємною складовою теоретико-методологічної бази дослідження морального виховання особистості в сучасному українському трансформаційному суспільстві має бути звернення до проблеми пробудження національної самосвідомості та національної культуротворчості, що, у свою чергу, обов'язково призведе до зростання рівня морально-етичної свідомості і культури населення, особливо молоді, яка відчуватиме власну належність до такої значної соціально-політичної та морально-культурної цілісності, як нація.

Окрім того, історія показала, що лише в національному середовищі, у якому сформовано достатньо високий рівень самосвідомості всіх суб'єктів його функціонування, можлива розбудова та розвиток ефективної системи виховання моральнісних здібностей особистості. Моральне виховання здійснюється насамперед «на національному ґрунті шляхом засвоєння національних норм і традицій, багатой духовної культури народу, тих моральних норм і якостей, які є регуляторами взаємовідносин

у суспільстві, узгодження дій і вчинків людей. Такими нормами є насамперед гуманізм і демократизм, що виявляється в ідеалі вільної людини, здатної до чесної співпраці, з високорозвиненим почуттям власної гідності і такої ж поваги до гідності іншої людини: любов до батьків, до Вітчизни, до рідної мови; правдивість і справедливість, працьовитість і скромність; готовність захищати слабших, турбуватися про молодших, зокрема дітей; шляхетне ставлення до дівчини, жінки,

матері, бабусі; уміння скрізь і всюди діяти благородно, шляхетно, виявляти інші чесноти [42, с. 216]». Саме на основі національної самосвідомості людина виявляє здатність до засвоєння загальнолюдських моральних чеснот, тобто тільки через національну ідею може відбуватися ефективна моральна соціалізація та прищеплення молодій людині прагнення до морально-етичного самоздійснення у кожному вчинку та кожній життєвій ситуації.

Десятиліття і століття бездержавного та колоніального статусу українського народу значною мірою підірвали його національно-будівничі потенції та прагнення. Будемо відверті, національна свідомість сучасного українця перебуває в стані апатії та постійного відчуття приреченості. Видається, що єдиним шляхом вироблення ефективних форм морального виховання особистості є відродження національної ідеї в її повному соціокультурному потенціалі. «Постає проблема усунення гострих суперечностей між досягненням багатовікового морально-педагогічного досвіду нашого народу і незадовільним застосуванням його у вихованні дітей. Фактично прогресивні традиції й національні звичаї духовно-морального характеру були приречені на забуття. Аби долати негативні явища, необхідно внести кардинальні зміни у вихованні, особливо у моральному, підростаючих поколінь [120, с. 118]». Таким чином, відродження національної ідеї та моральне виховання молоді є взаємопов'язаними та взаємообумовлюючими феноменами, що також буде взято за теоретико-методологічну основу нашого дослідження основних засад філософії морального виховання особистості в умовах сучасної суспільної трансформації.

Особливої важливості взаємозв'язок феномену морального виховання особистості та національної ідеї набуває в питанні подальшого розвитку української державності, а також з огляду побудови сучасної ефективної національної системи освіти, виховання та морально-громадянського

просвітництва. «На сучасному етапі демократичної розбудови держави, відстоювання її суверенних інтересів та національного відродження актуалізується проблема виховання підростаючого покоління на основі морально-етичних цінностей засобами народознавства, утвердження народних етичних ідеалів та зразків моральної поведінки [94, с. 174]». У Державній національній програмі «Освіта (Україна XXI століття)» зазначається, що сучасна освіта і виховання має забезпечити залучення дітей і молоді «до надбань народної творчості, здобутків української і світової культури, вивчення українознавства, етнічної історії та етногенези українців, інших народів України [53, с. 12]». Таке визначення національно-моральних пріоритетів розвитку, за умов повної реалізації згаданих принципів, дійсно має потенціал створення національного середовища морального виховання особистості українського громадянина, який здатний на основі власних духовно-вольових та морально-етичних потенцій долати негативні впливи трансформаційного суспільства та глобалізаційних тенденцій.

Таким чином, в основі морального виховання особистості, навіть за умов тих складних трансформаційних процесів, які переживає сучасна Україна, має лежати насамперед духовність народу, нації, яка виявляється в тій енергії, що змушує людину, ґрунтуючись на морально-культурних здобутках і традиціях власного народу, утверджувати ідеали добра, справедливості, любові і патріотизму. «Духовні цінності українського народу – це реальні здобутки на шляху історичного прогресу, об'єктивний смисловий ґрунт колективного буття й діяльності, духовного самоствердження людини [136, с. 56]». Лише через поєднання з духовною історією нації та людства людина може реалізовувати себе як морально-вольову істоту, здатну до соціокультурної творчості та подолання невлаштованостей перехідних і трансформаційних періодів соціального розвитку. «У суспільстві мають утвердитися духовні

цінності, засновані на загальнолюдських нормах моралі, національних традиціях, які виховують громадянську відповідальність і патріотизм [68, с. 167]». Таким чином, теоретико-методологічна мета нашого дослідження основних засад філософії морального виховання особистості в умовах трансформаційного суспільства полягає насамперед у світоглядно-феноменологічному та культурно-аксіологічному обґрунтуванні цілісності та взаємопов'язаності загальнолюдських і національних етичних цінностей як фундаменту моральнісно-духовної сфери особистісної самоідентифікації та самореалізації.

Таким чином, вивчення та ґрунтовний теоретико-методологічний і концептуально-теоретичний аналіз основних засад філософії морального виховання особистості в умовах суспільної трансформації є надзвичайно важливою проблемою сучасного українського соціально-гуманітарного дискурсу. «Що ж до світоглядних та моральних засад життєдіяльності сучасного українця – то вони потребують системного аналізу, теоретичного узагальнення та концептуального викладу в контексті духовного досвіду сучасної цивілізації [168, с. 144]».

Висновки до першого розділу

Отже, сформулювавши різні виміри та аспекти теоретико-методологічних засад дослідження філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, проаналізувавши джерельно-наукову базу, яка існує нині щодо проблематики морального виховання особистості в умовах трансформаційного суспільства, можемо відзначити, що, з одного боку, у вітчизняній та зарубіжній соціально-філософській та педагогічно-

виховній літературі наявний значний масив досліджень поставленої проблематики, однак, з іншого – сама природа суспільної трансформації, що відбувається в нашій країні, у поєднанні із зовнішніми глобалізаційними впливами вимагає постійного оновлення та інноваційної розробки нового категоріального та теоретико-методологічного апарату щодо дослідження феномену морального виховання особистості в сучасному світі. Окрім того, надактуальною залишається нині проблема подолання рудиментів радянської системи виховання, які протягом останніх двох десятиліть продовжують чинити глибоко негативний вплив на загально-соціальну та особистісно-індивідуальну морально-етичну ситуацію в Україні. Від радянської системи морального виховання «соціалістичної особистості» нам залишилися такі феномени, як моральнісна апатія, пасивність, неініціативність, особистісна безвідповідальність тощо, які поглиблюють свій негативний вплив, поєднуючись з аксіологічною матрицею домінантного нині масово-споживацького глобального суспільства. Зважаючи на це, ми визначаємо фундаментальну актуальність та нагальну необхідність розробки нової інноваційно-гуманістичної теоретико-методологічної та світоглядно-аксіологічної моделі національного морального виховання особистості, яка б враховувала як необхідність позбавлення негативних чинників пострадянської трансформаційної ситуації, так і протидії глобальним загрозам соціокультурного та антропокультурного характеру.

По-друге, підкресливши суперечливу та багатогранну природу нових суспільних реалій, що зумовлені як посткомуністичними трансформаційними процесами, так і глобальними інформаційно-цивілізаційними тенденціями, а також відзначивши основні внутрішні та зовнішні виклики щодо моралі, робимо висновок про необхідність вибудовувати теоретико-методологічні засади дослідження філософії морального виховання особистості в умовах сучасних українських

суспільних трансформацій виключно на основі принципів інноваційної гуманістичності та загальнолюдських культуротворчих засадах поваги до особистісної самоідентифікації та моральнісної самореалізації. Лише на основі таких принципів, на нашу думку, можливе створення дійсно сучасної інноваційно-гуманістичної парадигми відродження української національної морально-духовної сфери, яка, у свою чергу, забезпечуватиме кожній людині умови для морально-культурної самореалізації. Подолання негативної спадщини комуністичного тоталітаризму та згубних тенденцій, що панують в сучасному глобально-споживацькому суспільстві, уможлиблюється тільки завдяки систематичній та наполегливій реалізації в процесі національно-суспільного будівництва принципів та засад загальнолюдської гуманістичної етики та національно-культурної моралі.

По-третє, визначивши одним з головних пріоритетів українського трансформаційного суспільства становлення демократичного врядування та ринкової економіки, встановлено фундаментальну роль у вирішенні такого завдання морально-духовного рівня розвитку національної, суспільної та особистісної свідомості. Реально говорити про можливості демократизації та економічного розвитку можна буде лише за умови значного зростання моральнісної свідомості та культури в нашому суспільстві. Рівень суспільної моралі ж безпосередньо залежить від тих методів та інструментів, які вироблені у сфері морального виховання особистості. Отже, від феномену морального виховання особистості значною мірою залежить успіх подальших демократичних і ринкових перетворень у нашому суспільстві. Це є черговим фактором актуалізації концептуально-теоретичного та теоретико-методологічного аналізу парадигмальних засад філософії морального виховання особистості на етапі суспільної трансформації, що нині переживає і Україна.

По-четверте, дослідивши необхідність в умовах сучасної суспільної трансформації, що відбувається в Україні, формувати цілісну аксіологічну матрицю, яка б враховувала як загальнолюдський, так і національний контекст моралі, що народжується, підкреслено, що процес морального виховання особистості є багатограним та складним феноменом, який містить у собі значні масиви інформаційно-ціннісних образів, що зумовлює важливість єднання національних і глобальних морально-культурних пріоритетів. Водночас, важливо, здійснюючи концептуально-теоретичний аналіз процесу морального виховання особистості, брати до уваги те, що загальнолюдські цінності та цінності сучасного глобального споживацького суспільства є різними соціокультурними феноменами. Важливо, формуючи національну систему морального виховання, не підмінити перші останніми, адже саме в цьому полягає основна небезпека для морального здоров'я людини на всій планеті. Таким чином, одним з головних теоретико-методологічних принципів нашого дослідження є поєднання національних та загальнолюдських моральних цінностей за умови чіткого розмежування останніх з цінностями глобально-споживацького суспільства.

По-п'яте, сформулювавши основні теоретико-методологічні можливості застосування філософії української національної ідеї як змістовно-аксіологічного підґрунтя морального виховання особистості сучасного українця, відзначаємо фундаментальну роль національно-моральної самосвідомості щодо нинішніх процесів національного будівництва та відродження України як повноцінного суб'єкта соціокультурного та цивілізаційного розвитку людства. Тільки на основі національно-ідейних орієнтирів, з нашої точки зору, вможливується створення та розвиток ефективної системи морального виховання української молоді, адже лише в моральнісно-культурній та світоглядно-духовній структурі нації сучасна молода людина здатна відшукати енергію та

наснагу до особистісної самоідентифікації та самореалізації. Це підтверджено досвідом розвинених європейських націй, де моральне виховання особистості обов'язково ґрунтується на морально-ціннісних орієнтирах національного характеру. У зв'язку з цим, одним з ключових теоретико-методологічних принципів нашого дослідження морального виховання особистості українця в умовах суспільних трансформацій є безумовне визнання необхідності відродження національної ідеї, особливо її морально-ціннісного та культуротворчого потенціалу.

РОЗДІЛ 2

ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ЯК ОСНОВНА МЕТА ФІЛОСОФІЇ МОРАЛЬНОГО ВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Основною метою морального виховання є формування моральної культури особистості. Моральну культуру можна умовно назвати «мораллю в дії», тобто мораллю, що реалізується в практичній повсякденній поведінці особистості. У її основі лежить глибока моральна свідомість поєднана з моральними почуттями і волею людини, яка здійснює вибір і робить вчинок цілком свідомо і відповідально. Традиційні моральні устої, що дісталися нам у спадщину від колишнього СРСР, зруйновані; нові моральні стандарти ще повністю не сформовані. Означена духовна основа моральної культури в українському суспільстві ще остаточно не сформована. Про ефективну моральну культуру, яка б врегульовувала стосунки між людьми, їхню поведінку, можна говорити досить умовно. Завдання її формування актуальне і невідкладне. Зупинимося на цьому більш детально.

2.1. Категорія моральної культури у складі духовної культури особистості

Враховуючи загальносуспільну кризу моральної культури в Україні, яка переживає глибинну соціальну трансформацію, намагаючись позбавитися світоглядно-ціннісного тяжіння до тоталітарного минулого, важливо розуміти, що подолання цієї кризи має ґрунтуватися на усвідомленні необхідності створення цілісної системи сучасних світоглядно-аксіологічних орієнтацій. Це означає, що вибудовування нових

механізмів виховання моральної культури особистості має відбуватися на основі загальносвітоглядної трансформації, адже моральна культура є невід'ємною складовою суспільної та індивідуальної свідомості. «Моральності не існує без світоглядної основи, чіткої картини світу. Моральне виховання виступає засобом практичної реалізації певного світогляду, забезпечує єдність думки й почуття, слова та справи, переконань і поведінки, діяльності людини. Духовно-моральне виховання передбачає формування поглядів, переконань і відповідних моральних установок, які з ним узгоджуються. Тому для духовно-морального виховання набуває значущості світогляд [38, с. 224]». Моральна ж культура особистості, будучи світоглядно-ціннісним феноменом, може формуватися лише в системі національної та загальнолюдської культури, тобто спиратися на ті ціннісні підґрунтя, які вироблені протягом історії власного народу і людства, а також продовжують створюватися в рамках сучасного культуротворчого процесу. Процес формування моральної культури, таким чином, є важливим для філософського осмислення феноменом, від якого залежать подальші можливості і стратегії розвитку національної спільноти та кожної окремої особистості як в моральнісному, так і загальнокультурному плані.

Підкреслимо, що в періоди суспільних трансформацій, саме підняття рівня моральної культури суспільства і особистості є найактуальнішим завданням, адже саме морально-етичні характеристики суспільної та індивідуальної свідомості постають духовно-енергетичним та нормативно-впорядковуючим фундаментом усіх інших форм соціальної життєдіяльності. Саме від моральної культури особистості залежить потенціал розвитку суспільства, різних сфер його функціонування. «Висока моральна культура підвищує ефективність праці, розвиває саму людину. Потреба у творчій особистості, яка має свою громадянську позицію, що притаманна суспільству, у перспективі викличе глибоку внутрішню потребу в

культури, моральному самовдосконаленні, у набутті тих навичок, які забезпечать зрілість та активність особистості [13, с. 147]». Отже, проблематика формування моральної культури як основної мети філософії морального виховання особистості є важливою складовою сучасних реформаційних процесів, що відбуваються в Україні, адже актуалізує питання морально-етичного обґрунтування та соціокультурного, смисло-ціннісного забезпечення тих змін, які передбачають сучасні трансформаційні процеси в нашому суспільстві.

Ключовим завданням нашого дослідження є розгляд і концептуально-теоретичний аналіз поняття моральної культури як одного з основних складників духовної культури особистості, на основі чого стане можливим формування теоретичного підґрунтя для вироблення ефективних засобів і технологій морального виховання особистості в умовах тих трансформаційних змін, які переживає сучасна Україна, намагаючись позбутися стереотипів тоталітарного минулого та створити справді гуманістичну систему національного виховання молоді. Моральне виховання в цьому аспекті виступає як формування культуротворчих та соціально-формуєчих потенцій кожної окремої людини, яка здатна самореалізовуватися на особистісно-духовному рівні. «Моральність – це частина філософської культури людини, практична філософія доброчесності і доброчинності. Прилучаючись до моральності, індивід формує систему цінностей, емоційно почуттєво закріплених, власну понятійну систему добра і зла. Моральність – це покора у волі, підкорення поклику своєї совісті. Моральність як культурно-знакова система покликана формувати розуміння та переживання людиною добра і зла, уміння чинити за покликом серця, сумління, жити в обрядах людської гідності. Моральність – це вільна самодетермінація людиною своїх думок і вчинків [43, с. 43-44]». Моральна культура, таким чином, є чи не найголовнішим зі складників духовної культури особистості, її ціннісно-енергетичним підґрунтям, яке на

феноменологічному рівні формує смисли, образи, аксіологічні орієнтації духовно-вольової самоідентифікації та самореалізації кожної людини, яка активно формується як дієвий суб'єкт національного та загальнолюдського соціокультурного простору.

Розглядаючи моральну культуру особистості як один з невід'ємних елементів духовної культури людства, необхідно підкреслити, що остання являє собою насамперед середовище смислотворення, у тому числі, морального. Тобто саме культура створює можливості для особистісного самоосмислення та самопрояву, даючи людині здатність на основі власних смислів вибудовувати світоглядно-ціннісну цілісність та морально-духовну переконаність, які і є зрештою духовними основами людської життєдіяльності. «Чи є в культурі щось таке, що може стати ґрунтом її цілісності, зумовити її існування як особливого світу? Так, є. Це – здатність і навіть призначеність культури бути універсальним способом вияву, здійснення й творення смислів. У цьому культура є водночас первинною та остаточною інстанцією для всіх притаманних людині конкретних способів смислоствердження. Смисли набувають реальності у людському досвіді, де вони існують у динаміці здійснення й зростання. Культура надає форму (точніше, нескінченне багатство форм) для реального втілення людського досвіду й фільтрації. Цю роль багатопланово функціонуючої форми виконують будь-які витвори культури – від міфів і ритуалів до моральних доктрин і наукових теорій [105, с. 314]». Моральні змісти і цінності, що є основою моральної свідомості і культури особистості, також виробляються в процесі засвоєння людиною загальнокультурних смислів і настанов, а також внаслідок прагнення до їх сприйняття та інноваційного перетворення, пов'язаних з необхідністю передачі соціокультурного досвіду та постійної культуротворчості. Моральна культура особистості, ґрунтуючись

на таких принципах, визначається як один з основних складників духовної культури особистості.

Виховання моральної культури особистості є не просто прищепленням людині певних норм і правил поведінки, але справжнім долученням особистості до загальнокультурної цілісності на основі внутрішньо-духовного, творчо-вольового прагнення до самореалізації в рамках певної культурно-історичної традиції з використанням суспільно-інноваційних змін у власному оточенні, а нині і в глобально-цивілізаційному середовищі. Виховання моральної культури є єдиним шляхом до встановлення культурно-комунікативної єдності з «Іншим». «Важливим чинником міжлюдської взаємодії є порозуміння як базова вимога й обов'язкова умова спілкування людей. Воно допомагає людині успішно вступати в моральні відносини, реалізовувати засади добродійної етики й сприяти цим активній взаємодії між людьми. Однак порозуміння є немислимим без почуття власної відповідальності кожної окремої особистості не лише за власну долю, але й за долю людського співтовариства в цілому [123, с. 87]». Звідси, одним з визначальних елементів моральної культури як складової духовної культури особистості є прагнення і здатність здійснювати культурно-екзистенціальну комунікацію, що, відповідно, веде за собою народження в структурі особистості глибокого відчуття відповідальності як особистісної (совісті), так і загальнокультурної (моральності), що й перетворює людину на суб'єкт соціокультурної та особистісної творчості.

Моральна культура насправді є не лише показником вихованості чи здатності людини дотримуватися певних етичних правил, але і цілісно-інтегративним, синкретичним феноменом, що виявляє особистісні характеристики людини як такої, що може, використовуючи власні духовно-моральнісні енергії та орієнтири, створювати єдність культурно-орієнтованого світогляду. За словами Т. Аболіної, «аналіз морального

процесу на основі прояву, розвитку і збагачення всіх параметрів людського «Я» дозволяє наблизитися до реальної людини, до спілкування як способу єднання людини як безпосереднього суб'єкта культури з об'єктами її конкретного, життєвого світу [1, с. 11]». Тобто, людина народжується, з'являється як така, власне, лише здійснюючись як моральнісна, світоглядно-культурна істота, здатна вивільняти духовно-вольову силу, завдяки чому творити культурні смисли, образи, цінності і дії. Виховання моральної культури особистості – це завжди виховання її духовної наснаги, творення її людського «Я» та перетворення її на активного суб'єкта соціакультурної, смислотворчої, моральнісно-відповідальної діяльності.

Духовна культура особистості, як це ґрунтовно доведено в екзистенціально-антропологічних теоріях минулого століття, може народжуватися та здійснюватися лише на основі міжособистісної, культурної, світоглядно-ціннісної комунікації. Людина усвідомлює себе суб'єктом творчості лише в смисло-ціннісному контакті з іншою людиною, а така діалогічність обов'язково передбачає і морально-етичну складову духовної культури особистості. Як зазначає В. Мовчан, «процесуальність моральних відносин – це їхня діалогічність, спрямована на спільний пошук істини, у якому суб'єкти не лише відкривають для себе світ одне одного, а насамперед власний світ [102, с. 453]». Поняття моральної культури, таким чином, сповнене комунікативно-екзистенціальним змістом, тобто включає в себе процесуально-відповідальні, особистісно-творчий, та міжособистісно-діалогічний аспекти, тим самим утворюючи культурно-сміслову цілісність, у якій морально-етичні імперативи загальнолюдських і національно-культурних цінностей відіграють роль аксіологічно-духовного енергетичного підґрунтя.

Духовна культура особистості є феноменологічною цілісністю смислів, образів, цінностей, прагнень і сподівань, у яких фіксуються прагнення

кожної людини до ідеального комунікативного єднання з «Іншим» у середовищі культурно-цивілізаційної взаємодії. У цьому середовищі саме моральна культура є тим феноменом, що має найбільший потенціал єднання духовно-енергетичних здатностей особистості з нормативно-впорядковуваними елементами соціокультурної та глобально-цивілізаційної системи. Будучи заснованими на вільному самовизначенні, взаємності й довірі, варіюючись за своєю глибиною від суто ділових стосунків до дружби і любові, що охоплюють усю суб'єктивність людини, такі моральні відносини поширюються в просторі культури «неначе жива субстанція комунікативного людського розуму – розуму, що використовує свою внутрішню рухливість, свій інтерсуб'єктивний варіативний устрій для вписування людської спільноти у навколишнє буття [59, с. 88]». Таким чином, моральна культура особистості, будучи невід'ємною комунікативно-формуючою складовою духовної культури особистості, являє собою можливість долучення кожної людини до загальнокультурних цінностей та аксіологічної матриці національного суспільства. Це означає, що суспільство, яке прагне до гармонійного соціокультурного та цивілізаційного розвитку, має звертати особливу увагу на створення механізмів формування моральної культури як основної мети філософії морального виховання особистості.

Окрім того, моральна культура особистості та національного і глобального суспільства загалом нині перетворюється на все більш визначальний фактор функціонування глобально-інформаційної цивілізації, адже в ній «кожен може зустрітися з кожним», що вимагає особливих, культуротворчих вмінь морально-етичного контакту, діалогу, спілкування. «В розв'язанні проблем, які виникають в процесі спілкування між людьми в повсякденному житті, при встановленні взаємостосунків між державами, різними культурами та ідеологіями, динамічно зростає роль моралі, яка сьогодні завдяки інтеракції суб'єктів покликана

забезпечити людське взаєморозуміння відносно основних змістовних взаємозв'язків сучасності [167, с. 6]». Моральна культура особистості, являючи собою духовно-комунікативний феномен, зрештою і дозволяє людям створювати соціокультурне середовище тих змістів, образів, цінностей, відчуттів, на основі яких відбувається взаєморозуміння, діалогічна творчість, морально-вольовий контакт міжособистісного і міжкультурного характеру. Неможливо в процесі суспільної життєдіяльності уникнути моральної форми духовної саморегуляції, що означає, що кожен наступний особистісно-екзистенціальний вибір для людини є морально-культурною дією, сутність якої значно залежить від рівня морального виховання особистості і того суспільного середовища, у якому вона знаходиться.

Значною проблемою сучасного виховання, з нашої точки зору, нині є саме нехтування тією стороною моральної культури особистості, яку ми описали вище, тобто духовно-комунікативною здатністю людини створювати цілісне соціокультурне середовище власної моральнісної самореалізації. У сучасній педагогіці ж часто основна увага приділяється зовнішнім чинникам виховання, тобто прищепленню людині тих нормативних категорій та паттернів, які виробило суспільство. «В процесі морального виховання основна увага приділяється зовнішнім елементам виховання, тобто моральній поведінці та культурі спілкування. Однак, до виховання моральної свідомості, до формування моральних почуттів та моральних переконань підходимо поверхово. Але слід відзначити, що не виховуючи моральної свідомості та моральних почуттів, неможливо досягти морального переконання та високої моральної культури [166, с. 255]». У зв'язку з цим, вважаємо за необхідне підійти до проблеми формування моральної культури як основної мети філософії морального виховання особистості з вимог теоретико-методологічної цілісності, для чого проведемо структурно-функціональний аналіз феномену моральної

культури, а також встановимо сутнісні зв'язки між такими його структурними елементами, як моральна свідомість, моральні почуття та моральна діяльність.

2.2. Структурно-функціональний вимір феномену моральної культури як цілісності

Структурно-функціональний аспект дослідження моральної культури як невід'ємної складової духовної культури особистості полягає насамперед у тому, щоб дослідити ті нерозривні взаємозв'язки та взаємозалежності між об'єктивованими та соціально встановленими правилами та зразками поведінки із свідомісними, духовно-вольовими особистісними обґрунтуваннями кожного вчинку самою людиною. Взаємозв'язок між свідомістю, її морально-етичними феноменальними основами та конкретними поведінковими проявами може прояснити багато моментів, важливих для вибудовування цілісної та ефективної системи морального виховання особистості. «Особливий інтерес для науки і практики формування етичної культури особистості має аналіз проблеми розвитку моральної свідомості та її вплив на рівень моральної поведінки [143, с. 152]». Таким чином, у сучасній соціально-філософській та психолого-педагогічній літературі достатньо актуально звучить проблематика дослідження структури моральної культури особистості, що ставить перед нами завдання проаналізувати основні структурні елементи даного феномену з метою встановлення найоптимальніших механізмів морального виховання особистості з огляду на чинники, що іманентно перетворюють моральну культуру на інтегральний феномен

соціокультурного середовища національного та загальнолюдського рівня.

Враховуючи особливості духовної культури особистості загалом, зазвичай в науковій та філософсько-світоглядній літературі виокремлюють когнітивний, почуттєво-емоційний та поведінковий рівень моральної культури, що в принципі відповідає завданням побудови цілісної системи виховання моральної культури особистості, якщо говорити про взаємозв'язок об'єктивованої та суб'єктивної сфер морального світу людини. «Моральна культура містить: знання про моральні цінності, норми моралі та моральнісну поведінку, моральні почуття, моральну поведінку [27, с. 77]». Отже, вивчення взаємозв'язків між основними пізнавальними, почуттєвими, поведінковими проявами особистості як морально-ціннісної структури, має потенціал концептуально-теоретичної актуалізації проблематики, пов'язаною з методологією вироблення ефективних механізмів виховання моральної культури особистості в умовах трансформаційного суспільства та глобально-інформаційної цивілізації.

Сучасній людині в гонитві цивілізаційно-інформаційної динаміки надзвичайно важко чітко усвідомлювати всі ті взаємозв'язки та феноменологічні взаємодії, які зрештою і породжують той рівень моральної культури, яким набуває особистість, здійснюючи на її основі кожен життєво-екзистенціальний та поведінковий вибір. Тому саме на філософів, педагогів, психологів покладається основна суспільна відповідальність щодо структурного аналізу та вироблення інноваційних форм формування високого рівня моральної культури особистості. Українська дослідниця проблем формування та розвитку високої моральної культури і свідомості в дітей та молоді В. Фольваркова так описує структуру моральної культури у взаємозв'язку моральної свідомості, почуття і діяльності: «Моральна свідомість як форма суспільної

свідомості має всі її ознаки та показники, але в межах відображення і впорядкування власне моральної реальності; важливий показник сформованості моральної свідомості особистості – моральні знання, джерельна база моральної свідомості людини; моральні знання можуть існувати в свідомості дитини у вигляді моральних уявлень, понять, переконань; знання на рівні моральних уявлень, ознак та понять не можуть бути показниками сформованої моральної свідомості. Вони визначають лише стан формування моральної свідомості на одному із рівнів; моральні переконання як вищий рівень моральних знань є фундаментом сформованої моральної самосвідомості, на основі якого виробляється навичка правильної поведінки, що переростає у звичку за будь-яких умов поводитися гідно, тобто моральні переконання стають основою моральних вчинків, совістю людини; процес засвоєння і застосування моральних знань тісно пов'язаний з такою вищою психічною функцією, як почуття; стан переживання людиною моральних почуттів (сором, страх, радість, провина, сумнів, гідність тощо) є показником моральної свідомості; свідомість і діяльність людини тісно взаємопов'язані (за теорією О. Леонтьєва, діяльність є показником рівня сформованості свідомості); зміст вчинкової діяльності може бути показником сформованості моральної свідомості; якщо дитина поводить не належним чином, необхідно з'ясувати мотиви негідної поведінки, причини, які спровокували її аморальний вчинок [163]». Отже, перед сучасною філософією морального виховання особистості, психологією, педагогікою постає цілий комплекс взаємопов'язаних проблем щодо дослідження різних структурних рівнів моральної культури особистості, особливо тієї, що знаходиться в умовах суспільної трансформації та під впливом глобально-інформаційних тенденцій. Саме комплексність та багатовимірність проблематики структурно-функціональних досліджень моральної культури особистості створює необхідність та актуальність філософсько-

феноменологічного та світоглядно-ціннісного аналізу процесуальних характеристик телеологічного здійснення морального виховання особистості в умовах трансформаційного суспільства, яким є нині і наша країна.

Таким чином, зупинимося детально на теоретично-концептуальному аналізі першого складового елементу моральної культури особистості, а саме – моральній свідомості. Феноменологічна сфера, яка містить поняття, уявлення, образи, ідеали, переконання щодо моральної діяльності, є, з нашої точки зору, фундаментом моральної культури особистості, адже саме на її основі відбувається утворення мотиваційних важелів особистісно-морального реагування на зовнішні соціально-колективні, соціокультурні, цивілізаційні подразники морально-етичної особистісної сфери. «Моральна свідомість – одна зі сторін суспільної свідомості, яка у вигляді уявлень і понять відображає реальні стосунки й регулює моральний бік діяльності людини [81, с. 122-123]». Таким чином, завдяки моральній свідомості особистість реалізується як активний суб'єкт соціокультурної творчості та цивілізаційного функціонування, адже будь-яка дія в рамках культурно-цивілізаційного середовища обов'язково має етично-комунікаційне підґрунтя. А отже і виховання моральної свідомості особистості, визначення ключових чинників її формування та розвитку є надзвичайно важливою і актуальною соціально-філософською, культурологічною, етико-аксіологічною та психолого-педагогічною сферою концептуально-теоретичних досліджень.

Загалом, якщо підходити до проблеми моральної свідомості особистості з фундаментальних, світоглядно-філософських позицій, необхідно відзначити, що даний феномен має безпосередній зв'язок з онтологічно-гносеологічною та аксіологічно-антропологічною сферою життєдіяльності людини і суспільства. Інклюзивність та здатність моралі впливати на всі сфери людської діяльності є невід'ємною характеристикою

буттєвої самореалізації особистості та закономірного розвитку суспільства. «Моральна свідомість є культурологічним і психологічним феноменом, який виступає важливою складовою суспільного й індивідуального буття людини. Вона є одним із компонентів свідомості людини взагалі, що відображає ступінь асиміляції особистістю суспільної моралі, засвоєння, інтерпретації, а іноді й розвитку людиною моральних принципів [116, с. 6]». Моральна свідомість, таким чином, будучи фундаментальним елементом моральної та духовної культури особистості, виконує як функцію реагування на зовнішні впливи, які чинить соціокультурне і цивілізаційне середовище на внутрішньо-духовну сферу людини, так і функцію морально-етичної творчості, тобто народження нових змістів та трансформації традиційних образів на основі духовно-вольових та етично-особистісних прагнень, устремлінь та переконань кожної людини, у якій би суспільній чи цивілізаційній ситуації вона не знаходилась.

Свідомість особистості завжди має амбівалентно-спрямований характер, зорієнтований як на сприйняття зовнішньо-об'єктивованої дійсності, так і на її творче перетворення, трансформацію. Це ж стосується і моральної свідомості особистості, що в аспекті проблем морального виховання означає важливість не лише прищеплення певних усталених нормативно-етичних принципів суспільства, але й формування в людини здатності особистісно, духовно-творчо, волонтаристськи проявляти свою моральнісну силу. Н. Вознюк зазначає, що «цілісна моральна свідомість людини завжди виступає у двох взаємопов'язаних і протилежно спрямованих іпостасях – у вигляді моральної світосвідомості (не Я) і самосвідомості (Я) [36, с. 18]». Отже, структурно-функціональний аналіз моральної культури особистості має обов'язково враховувати та досліджувати двовимірну природу даного феномену, адже однобічне ставлення до процесу морального виховання особистості, а саме механічне нав'язування людині соціально-етичних норм, з великою мірою ймовірності

приведе до формування пасивності та безініціативності, безвідповідальності та дисконунікативності як структурних елементів духовної та моральної культури особистості цієї людини.

Навпаки, при врахуванні як соціально-моральних вимог до індивіда, так і внутрішньо-моральнісних особистісних прагнень людини стає можливим цілісний і системний аналіз соціально-філософських та психолого-педагогічних механізмів формування розвинутої моральної культури особистості як ціннісно-сислової основи цілепокладання в процесі морально-етичного виховання особистості. «Суб'єкт з розвиненою моральною системою є чинним носієм моральних норм, на який можна покластися у вирішенні власних духовно-практичних проблем. Моральна система виступає як необхідна установка самосвідомості, установка морально значуща та відповідально активна [21, с. 126]». Таким чином, для людини найважливішим є феноменологічно-рефлексійне самозвернення до трансцендентального відчуття моральності, яке зрештою виводить особистість на культурно-історичний, цивілізаційно-глобальний рівень, перетворює людину на антропологічний центр буттєвого світу та соціокультурного прогресу. Лише розуміння особистісної природи людини через категорію її моральної свідомості може пояснювати ті глибинні культуротворчі та самореалізаційні устремління, які не втрачає людина навіть в складні часи соціальних трансформацій.

Людина спрямована на соціокультурну самореалізацію, соціально-діяльнісну активність, цивілізаційно-технологічний інноваційний розвиток обов'язково є істотою рефлексуючою, тобто самоорієнтованою, такою, що цінить свій внутрішній духовний світ та творчо-вольовий потенціал, а значить, і однією з найважливіших її феноменологічних характеристик є моральна самосвідомість. Одним з найважливіших компонентів моральної свідомості, таким чином, є моральна самосвідомість. Самосвідомість як і свідомість має три основні форми прояву: пізнавальну, емоційну та

вольову [26, с. 17]. До пізнавальної форми найчастіше відносять самопізнання, самоаналіз, уявлення про себе, самооцінку тощо. До емоційної – самопочуття, скромність, гордість, почуття власної гідності, тобто те, що людина переживає як наслідок порівняння себе з оточенням або з тим взірцем, якого вона прагне досягти. Вольова форма самосвідомості – «це прояви витривалості, самовладання, самодисципліни, самоконтролю, тобто така психічна активність особистості, у якій виявляється свідоме регулювання власних дій, вчинків, свого ставлення до інших людей і до себе. У психічній діяльності людини самосвідомість – це структурна цілісність, яка поєднує в собі в певних співвідношеннях усі форми [26, с. 18]». Моральна самосвідомість є ключовим регулятором поведінкової активності особистості, адже саме усвідомлення власної внутрішньо-духовної моральної сили та енергії надає людині фундаментальні світоглядно-буттєві підґрунтя для самореалізації в соціокультурному та цивілізаційному етичному просторі. Морально-етична самосвідомість, у свою чергу, включає в себе глибинні національні та загальнолюдські смисли та цінності, вироблені протягом тисячоліть історико-культурного прищеплення людині найоптимальніших гуманістичних принципів співжиття в суспільстві, що постійно розвивається та змінюється.

Отже, розглянувши основні ознаки та складові моральної свідомості як структурного елемента та феноменологічної ціннісно-сміслової основи моральної культури особистості, підкреслимо складність та комплексність цього явища, що зумовлено насамперед тим, що моральна свідомість, з одного боку, формується під впливом соціокультурного середовища, його усталеної нормативно-традиційної системи, а з іншого – саме моральна свідомість виступає енергетичним джерелом, на основі якого особистість здійснює духовно-екзистенціальний морально-культурний вибір, тобто є сама субстанцією, що породжує моральні почуття та поведінкові акти. «Моральна свідомість – це особливий конструкт людської

психіки, складне психологічне утворення, яка має свої рівні, форми та структуру. Розвиток моральної свідомості – це процес усвідомлення, засвоєння, прийняття людиною моральних норм та правил і перетворення їх на дієвий регулятор поведінки. А показниками рівнів сформованості моральної свідомості особистості можуть бути моральні знання, моральні судження з приводу мотивів, моральні почуття і поведінка [150, с. 505]». Отже, дослідження моральної свідомості особистості є важливим і складним завданням для сучасних філософських, психологічних, педагогічних, культурологічних наук, які спрямовують свою науково-дослідну увагу на співвідношення зовнішньо-соціальних та внутрішньо-духовних чинників, що впливають на формування та самореалізацію світоглядно-феноменологічних та культуротворчих потенцій особистості. Особливо в дослідженні моральної свідомості особистості, а також процесу її формування як складового елементу духовної культури, важливо віднаходити ті інтегративні властивості, які дозволяють їй вливати і визначати моральні почуття та моральну діяльність кожної людини.

Таким чином, продовжуючи логіку нашого структурно-функціонального аналізу моральної культури особистості, звернемося до розгляду моральних почуттів, які становлять наступний структурний рівень моральної культури особистості. Насамперед, необхідно відзначити, що саме категорія моральних почуттів містить у своєму змістові той взаємозв'язок, який виявляється на шляху від духовно-вольових здатностей особистості до їх об'єктиваційної реалізації в поведінці кожної людини. «Моральні почуття – запити, оцінки, взаємини, спрямованість духовного розвитку особистості [81, с. 123]». Моральні почуття важливо розглядати не просто як психологічно-емоційний чи феноменологічно-духовний феномен, але й як елемент, який пов'язує, уціліснює такі складові моральної культури, як моральну свідомість та моральну діяльність. Це робить аналіз феномену моральних почуттів постійно актуальним, адже він

має враховувати ті зміни, що відбуваються з історично-культурним розвитком у сфері моральної свідомості та моральної поведінки.

Загалом, моральні почуття народжуються при енергетичному перетині соціокультурної та цивілізаційної реальності з моральною свідомістю особистості, яка в такій ситуації має виробляти певні сталі образи та форми сприйняття та емоційно-психологічної реакції на оточуючу дійсність. Такий процес призводить до формування в структурі моральної культури особистості на основі, у тому числі, морального виховання стереотипних та стабільних реакцій на ті подразники, що впливають на моральну сферу особистості з боку соціально-об'єктивної реальності. «Моральні почуття – це почуття, в яких виявляється стійке ставлення людини до суспільних подій, до інших людей, до самої себе. Їх джерелом є спільне життя людей, їх взаємини, боротьба за досягнення суспільних цілей. До них належать почуття симпатії і антипатії, уподобання і відчуженості, поваги і презирства, вдячності і невдячності, любові і ненависті. Серед моральних почуттів особливо слід виділити почуття товариства і дружби, патріотизму, почуття обов'язку і совісті. Ці почуття зумовлені світоглядом – системою поглядів і переконань людини. Моральні почуття породжуються системою людських відносин і етичними нормами, що регулюють ці відносини. Моральні почуття є внутрішніми побудниками до звершення вчинків [150, с. 503-504]». Згадані вище почуття є фундаментом відносин людини з оточуючою дійсністю, що в свою чергу актуалізує філософсько-антропологічну рефлексію щодо внутрішньої природи цього феномену. Необхідність існує насамперед у дослідженні моральних почуттів як феномену емоційно-мотиваційної сфери особистісної самореалізації, яка встановлює гармонійний та кореляційний взаємозв'язок між сферою феноменологічно-ідеальною (моральною свідомістю) та об'єктивіаційно-діяльнісною (моральна поведінка), а вже від виявлення внутрішніх чинників формування такого зв'язку залежать

можливості цілісного та системного аналізу та дослідження моральної культури особистості.

З психолого-педагогічної ж точки зору проблематика виховання моральних почуттів виявляється нам ще більш складнішою та актуальнішою, адже нині існує нагальна необхідність вироблення ефективних механізмів формування позитивного психолого-емоційного налаштування як на індивідуальному, так і на соціально-груповому рівні. У цьому аспекті важливо, що саме моральні почуття неможливо виховувати методами авторитарної, нав'язливої, моралізаторської педагогіки. «Складність виховання моральних почуттів полягає в тому, що їх не можна викликати проханням або наказом. Це можна робити опосередковано у відповідь на проявлені до підлітка позитивні почуття, приклади, яскраві образи того, на що почуття мають бути спрямовані. Значну роль у пробудженні потрібних почуттів та емоцій належить слову вчителя, коли воно живе, емоційне, щире, відверте, яскраве, відповідно інтоноване, воно доторкується до душі і серця вихованців [147, с. 204]». Отже, існує надзвичайно висока актуальність концептуально-теоретичного вироблення в рамках дослідження моральної культури особистості методів гуманістично-інноваційного виховного впливу на дітей та молодь з метою прищеплення їм високої культури моральних почуттів, яка є необхідною умовою формування гуманної, культуротворчої, толерантної, високоморальної, здатної до інноваційно-ціннісної ініціативи особистості.

Насправді, від вироблення ефективних інноваційно-гуманістичних методів та виховних впливів, спрямованих на виховання високої культури моральних почуттів, залежить вирішення значної кількості соціальних проблем, серед яких проблеми соціально-психологічного плану, проблеми виробничих та економічних відносин, громадсько-політичні проблеми тощо. Це зумовлено тим, що будучи підґрунтям моральної діяльності, моральні почуття інклюзивно впливають на всі сфери суспільного

функціонування і розвитку. Моральні цінності «проходять в усі роди діяльності людей, пропонуючи вироблені, закріплені у досвіді зразки регулювання людських відносин» [61, с. 180]. У цьому відбивається перехід від процесу формування моральних почуттів до їх реалізації та прояву безпосередньо в моральній діяльності, поведінці особистості. Саме через такий транзитивний процес об'єктивації морально-феноменологічних та морально-почуттєвих смислів, образів та цінностей відбувається зрештою реалізація моральної культури особистості безпосередньо в середовищі соціокультурної та цивілізаційної дійсності.

Саме в поведінці людини в морально-етичних аспектах її діяльнісної самореалізації проявляється рівень сформованої моральної культури особистості. Поведінково-вчинковий вибір, який постійно здійснює кожна людина, ґрунтується на нерозривному ланцюгу розглянутих нами вище елементів моральної культури особистості. Транслюючи через моральні почуття смислові та енергетичні феномени вироблені в моральнісно-духовній сфері моральної свідомості, моральна культура, зрештою здійснюється в моральній діяльності людини. «Поведінка людини завжди була лакмусовим папірцем її внутрішньої сутності, яка відображала її ставлення до оточуючих. Існування людини у суспільстві певною мірою залежить від узгодженості її поведінки та вчинків з його нормами. Сформувані прагнення та потребу дотримуватися високих стандартів людських взаємин є ключем вирішення проблеми соціально схвалюваної поведінки [156, с. 176]». Моральна діяльність людини, таким чином, є показником сформованості всіх структурних рівнів моральної культури особистості, адже є об'єктивованою формою тих антропокультурних, соціально-феноменологічних, ціннісно-свідомісних та аксіологічно-емоційних явищ, які складають внутрішню структуру моральної культури.

Водночас, моральна діяльність та поведінка є насамперед показником успішності та ефективності процесу морального виховання особистості, що перетворює її на важливий об'єкт концептуально-теоретичного аналізу філософсько-педагогічного характеру, спрямованого на вивчення взаємозв'язків зовнішньо-соціальних та внутрішньо-духовних впливів на можливості морально-поведінкових проявів особистості. «В моральній поведінці особистості проявляються як зовнішня регуляція, так і внутрішня саморегуляція. Тому саме завдяки моральному вихованню перебудовується сама людська особистість відповідно до моральних цінностей, які віддзеркалюють суспільні відносини, правила та норми поведінки людей [83]». Моральне виховання особистості, проходячи стадії формування моральної свідомості та моральних почуттів, має можливість реалізовуватися в повній мірі саме в моральній поведінці особистості, що перетворює останню на феномен діагностичний щодо загального стану моральної культури людини та суспільства. Кожен вчинок, кожен комплекс поведінкових форм, будь-яка діяльнісна активність, що здійснюється людиною, є проявом моральної свідомості та моральних почуттів особистості, а також показником її моральної культури та ефективності тієї системи морального виховання, що є домінантною в певному суспільстві чи колективі.

Моральна поведінка є ще й регулятором та реалізаційним середовищем самоідентифікації та саморозвитку особистості, адже саме в ній об'єктивуються внутрішні духовно-вольові прагнення людини до самоздійснення в соціокультурному та цивілізаційному просторі розвитку людства. Поведінка особистості та її моральна самооцінка є нерозривні, взаємопов'язані та взаємообумовлені феномени людської свідомості, психіки, соціально-рольової сфери. «Оскільки морально-етичні цінності відіграють важливу роль у регулюванні поведінки та ставленні до навколишнього світу вони визначаються через діялісно-зацікавлене

ставлення особистості до світу й самого себе. Зокрема, звертається увага на проблематичність реалізації моральних потреб у житті [85, с. 292]». Моральна культура особистості в цьому аспекті є саме показником духовно-вольової здатності людини до життєвої реалізації власних моральних потреб в процесі діяльнісно-поведінкової активності, породженої та обґрунтованої певним рівнем моральної свідомості та рівнем емоційно-психологічного здоров'я у моральних почуттях. Таким чином, здійснивши структурно-функціональний аналіз феномену моральної культури особистості як цілісності, що складається з моральної свідомості, моральних почуттів та моральної діяльності, можемо зробити висновок про нагальну актуальність дослідження можливостей морально-виховних впливів на процес формування структурно-функціональних характеристик моральної культури особистості.

2.3. Загальний стан моральної культури в сучасному українському суспільстві

Проаналізувавши змістовно-сутнісні та структурно-функціональні характеристики моральної культури як соціокультурного та особистісно-індивідуального феномену, необхідно також розглянути та дослідити загальний стан моральної культури в українському суспільстві, що дозволить нам в подальшому робити висновки щодо найадекватніших та найефективніших механізмів морального виховання особистості з метою підняття загального рівня морально-культурної національної свідомості та самосвідомості. «Україна входить у XXI століття не лише з тими

глобальними проблемами, які стоять перед усім людством, а й зі своїми специфічними, що перейшли з минулих століть і знаменують нашу історичну обтяженість та запізненість. Серед них – проблеми національної, культурної, мовної ідентичності. Фактично йдеться про національне самоздійснення, базовим для якого має бути повнота національної культури. Самостійне історичне буття українського народу за нинішніх умов глобалізації потребує забезпечення конкурентоспроможною національною культурою, здатною задавати тон інтелектуальному і духовному життю свого суспільства, адаптувати для суспільства культурну реальність світу [54, с. 18]». Можливості досягнення такого рівня національної культури та самосвідомості полягають, зокрема, у площині формування високоякісних характеристик системи морального виховання, на основі якої морально-духовний потенціал молодого покоління буде сприяти національно-культурному будівництву та державотворчим процесам у сфері освіти, виховання, науки, культури і мистецтва.

Відродження національного соціокультурного простору, морально-ціннісне самовизначення нації в посттоталітарний період є важливими тенденціями відродження народно-національної самосвідомості, яка десятиліттями перебувала в стані забуття та пригнічення. Однак ейфорія перших років незалежності в цьому плані дуже швидко змінилася на уповільнення та розчарування в процесах національно-морального самовідродження. «Зміни пріоритетів в соціокультурному вимірі проблем людини і суспільства значним чином відбивається на розширенні ціннісного фундаменту змісту моральної культури, набуває нового виразу та розширює коло факторів морально-культурного впливу. Однак включення в соціокультурний процес таких важелів, як релігія, право, закон, мораль, мистецтво, традиції, звичаї та засоби масової інформації, відбувається уповільнено, суперечливо та неоднозначно. Як наслідок,

механізм моральної культури на особистому і соціальному рівнях не збалансований в якості системної єдності психофізичних, духовних та соціально-етичних начал, що відбивається на моральній невідповідності особистості та суспільних структур до руху вперед в процесі соціально-моральних перетворень, що розпочався [13, с. 148]». Таким чином, значна кількість сучасних проблем українського суспільства, що лежать у площині національно-суспільного, соціально-економічного, громадсько-політичного, культурно-аксіологічного, науково-інноваційного розвитку, зумовлені саме низьким рівнем моральної культури населення і особистості, що тривалий час перебували в морально-апатичному стані в умовах тоталітарної державності. У зв'язку з цим, нині проблема морального виховання особистості та морально-культурного розвитку є не стільки психологічно-індивідуальною, скільки соціально-філософською, адже на сучасному етапі необхідно знаходити шляхи морально-ціннісного відродження нації в цілому, а не лише індивідуально-особистісних морально-виховних впливів.

Окрім посттоталітарної трансформації як чинника морально-культурної кризи, що домінує в сучасному українському соціумі, важливим фактором втрати морально-ціннісних історичних орієнтирів розвитку є те, що комуністична доба стала періодом розриву між традиційним і сучасним українським національним світом. Втративши зв'язок з традиційними формами морально-культурної самореалізації, українці значною мірою втратили і потенціал націо- та державотворення. «На думку переважної більшості вітчизняних і зарубіжних науковців, криза українського суспільства, що перш за все проявляється у втраті ціннісних основ життя, має своєю причиною порушення спадкоємності в культурі – певному розриві, що утворився між постсучасною та традиційною національною культурою наших пращурів, яка з давніх-давен формувалась на засадах релігійних, духовних і культурних

цінностей [55, с. 201]». Від такої ситуації історико-культурної кризи, безумовно, погіршується і загальний стан моральної культури в українському суспільстві, адже надзвичайно важко у світі, орієнтованому на глобально-інформаційні споживацькі цінності, відроджувати та створювати морально-етичний клімат сприяння розвитку загальнокультурним параметрам як національного соціуму загалом, так і морально-особистісного прагнення до індивідуального саморозвитку зокрема.

Кризовий стан моральної культури українського суспільства зумовлений ще й тим, що руйнування старої, нехай навіть ілюзорної та оманливої, системи моральних цінностей автоматично потягло за собою значне спустошення морально-аксіологічної сфери соціуму, поставило кожного українця перед низкою проблем без відповідного світоглядно-культурного та морально-орієнтаційного підґрунтя для їх вирішення. «Девальвація цінностей сприймається як духовний вакуум, який дезорієнтує людей, що вірять у вічність стабільної системи. Звідси – пасивність, байдужість до того, що відбувається, ескапізм, скептицизм, що доходить до цинізму. Посилюється відчуження, почуття самотності, відсутності смислу життя та мети, а разом з тим зростає потяг до гедонізму, виникає прагнення жити сьогоднішнім днем, пливти за течією тощо. Страх перед майбутнім, непевність у завтрашньому дні призводять не лише до фрустрації, а й до активізації в людині деструктивного агресивного начала, яке виливається в різні форми аморалізму та девіантної поведінки [170, с. 74]». Тільки підняття загально-соціального морально-культурного клімату в нашому національному суспільстві може дати йому шанс на подолання багатьох кризово-трансформаційних явищ, зумовлених аксіологічним вакуумом перехідного періоду. Тільки моральна особистість може долати в собі і в суспільстві такі явища, як індіферентність, пасивність, етична апатія, корупція, свавілля посадовців, некомпетентність політиків тощо.

Тобто саме від загального стану моральної культури в українському суспільстві залежить успішність реформ, спрямованих на його демократизацію та відродження в ньому національних цінностей.

Виховання моральної культури особистості в кризово-трансформаційному суспільстві, таким чином, є одним із ключових соціокультурних пріоритетів розвитку, адже від ефективності цього процесу залежить можливість подальшого повноцінного входження України в спільноту високорозвинених демократичних держав світу. Криза ж моралі, культури, освіти, без її нагального вирішення, тягне за собою подальше наростання деградаційних явищ як соціального, так і індивідуально-особистісного характеру. «Втрата ціннісних, культурних стрижнів – вкрай небезпечний та жахливий виклик як для особи зокрема, так і для нації загалом. Така ситуація в житті називається духовним колапсом. У ситуації духовної кризи особа деградує, перетворюється на невігласа, маргінала, а нація впадає в стагнацію, може навіть зникнути з історичної мапи світу [55, с. 202]». Нині від зусиль та компетентності національної духовно-культурної, освітньо-наукової, громадсько-просвітницької спільноти в нашій державі залежить її майбутній розвиток, адже лише за умов подолання морально-аксіологічної кризи в нашому суспільстві можна сподіватися на відродження українства як нації. У зв'язку з цим, надзвичайно актуальними нині є дослідження соціально-філософського характеру, що розглядають світоглядно-аксіологічні виміри та характеристики такого феномену, як моральне виховання особистості.

Особливо важливим аспектом поставленої проблеми є вироблення ефективних засобів підвищення моральної культури національної молоді, яка, соціалізуючись у кризово-трансформаційному суспільстві, водночас потрапила під шалений світоглядно-ціннісний тиск глобальної споживацької цивілізації. Для сучасної української молоді надзвичайно

важко протистояти згубним впливам масово-споживацького суспільства, адже вона майже не має для цього морально-аксіологічного підґрунтя національного характеру. «У контексті зазначеної проблеми слід зауважити, що соціологічні дослідження проблем культурного розвитку сучасної молоді показують тривожну тенденцію стосовно того, що переважна більшість молодих людей, заклопотана повсякденними проблемами і негараздами, має невисокий рівень культурних потреб, що реалізуються, як правило, в епізодичних і непослідовних зверненнях до культурних цінностей. Зростають споживацькі настрої молоді, зорієнтованої передусім на сферу розваг. Культурні потреби і запити здебільшого зводяться до найпростіших та невибагливих проявів, задоволення яких не потребує організаційних, інтелектуальних чи вольових зусиль [69, с. 173]». Подолання такої ситуації, звичайно, має відбуватися в цілісно-комплексний спосіб, що включав би національно-демократизаційну реформу всіх сфер соціального життя країни, але основою цього процесу, з нашої точки зору, має становити саме моральне виховання особистості та підвищення морального рівня суспільства.

Також важливим виміром проблеми загального стану моральної культури в сучасному українському суспільстві є пряма від нього залежність тих демократично-правових та громадянсько-ціннісних реформ, які відбуваються в національному соціумі, адже загальновідомою істиною є те, що демократія, громадянські чесноти та повага до прав людини є глибоко моральнісними феноменами. «Модернізаційні процеси в Україні не мають певної спрямованості, залишається невирішеним питання про мету та ідеал цих змін. Насамперед це пов'язано із низьким рівнем політичної і правової культури не тільки населення, а й посадових осіб, державних службовців [23, с. 533]». Дійсно, політико-правова культура, яка безпосередньо залежить від загальної моральної культури, на всіх рівнях українського суспільства залишається

надзвичайно низькою, якщо не деградує. Для нормального функціонування будь-яке суспільство повинно мати певний необхідний рівень політичної і правової культури громадян, що «поєднує соціальні ідеали, моральні та правові цінності з практично корисною діяльністю щодо втілення в життя законодавства [14, с. 50]». Таким чином, філософська проблематика вивчення загального стану моральної культури в сучасному українському суспільстві актуалізується і на практичному, соціально-реалізаційному та реформаційному рівнях, адже від неї безпосередньо залежать зміни в сфері становлення політичної і управлінської демократії, розвитку правових відносин в національному суспільстві, утвердженні ринкової економіки і відносин тощо.

Таким чином, необхідно підкреслити надзвичайну важливість і актуальність досліджень нинішнього стану моральної культури українського суспільства та кожного українського громадянина особисто. На жаль, нині є очевидним як загально-соціальний, так і громадянсько-особистісний занепад моральнісної наснаги та етичної вихованості абсолютної більшості українського населення. «Життєві реалії змушують серйозно замислитися над причинами розладу у внутрішньому світі людини, значного збіднення її образу. Не випадково увага широкої громадськості – політиків, учених, діячів культури та мистецтва, педагогів та інших представників суспільства – звернена до проблем духовно-морального стану громадян, від якого залежить майбутнє держави, її прогрес та місце серед високорозвинених країн світу [89, с. 147]». Таким чином, проблеми становлення української державності також безпосередньо залежать від потенціалу підвищення загального стану моральної культури, яким володіє українське національне суспільство. «У системі чинників розбудови державності України, духовного відродження українського народу, переходу до ринкових відносин та входження нашої країни в цивілізоване світове співтовариство одне з провідних

місце належить моральності [147, с. 201]». А значить, що й проблема морального виховання особистості має далеко не індивідуально-психологічний, але й національно-соціальний, соціокультурний, цивілізаційний характер, адже саме від рівня моральної культури більшості громадян нашої держави залежить її історико-культурне місце в сучасній єдиній системі міжнародного співробітництва та в глобальній цивілізаційній матриці.

Але констатація кризових тенденцій у морально-культурній сфері розвитку національного суспільства, звичайно, не може задовольнити нікого, отже, важливим теоретичним завданням є обґрунтування нагальної потреби в моральному оздоровленні суспільства. Сама теоретична постановка проблеми існування морально-культурної суспільної кризи є першим кроком на шляху пошуку методів та інструментів її вирішення. К. Ясперс підкреслював: «Якщо розпад духовної діяльності і аналізується, то лише до того часу, коли стане очевидним початок нових можливостей [180, с. 114]». Отже, вивчення специфічних ознак сучасної української морально-соціальної кризи є важливим елементом вироблення ефективних засобів здійснення морально-виховного впливу на молоде покоління, на яке, зрештою, і покладено відповідальність за морально-культурне відродження української нації.

Таке відродження, як зазначалося вище, може відбуватися лише на основі глибокої морально-культурної трансформації, спрямованої на утвердження в суспільстві загальнолюдських, громадянсько-демократичних цінностей, а також відродження етичних основ національно-традиційної культури. Однією з головних умов та засобів відродження та розвитку української нації та держави є «піднесення моральних параметрів суспільного життя [95, с. 534]». Можливість такого піднесення з'явиться лише тоді, коли всі суб'єкти національного, державного,

громадського реформування в нашій країні усвідомлять високий рівень відповідальності за її майбуття.

Важливо також усвідомлювати, що потреба в моральному оздоровленні українського суспільства є всеохоплюючим імперативом суспільно-національного розвитку, адже від зростання моральної культури суспільства безпосередньо залежить успішність соціально-політичних, громадсько-управлінських, економічних та інших реформ у нашій країні. «У суспільстві, яке проголосило своїми орієнтирами демократичний розвиток і ринкову економіку, задекларована соціальна політика та конституційні права повинні бути наповнені реальним змістом, духовні, історичні та культурні надбання української нації до рівня визнаних цінностей у сучасному європейському та світовому контексті, українська нація має розвиватися через культуру, освіту і піднесення морального стану суспільства [44, с. 303]». Моральне оздоровлення суспільства, дійсно, значною мірою залежить від сфери національної освіти, виховання, громадянсько-просвітницької активності, спрямованої на прищеплення населенню, особливо молоді, високих громадянських чеснот, національно-моральних цінностей та загальнолюдських світоглядно-аксіологічних пріоритетів.

Відповідальність за зростання рівня моральної культури суспільства та моральне оздоровлення національної громади лежить не лише на державних чи громадянських інституціях, але й на кожному українці, який нинішні, трансформаційні часи має докласти всіх можливих зусиль до моральнісного самовиховання та до якнайбільшого морально-виховного впливу на оточуючих. «Враховуючи актуальні потреби високого морального стану сучасної молоді в Україні, кожен громадянин у суспільстві відповідальний за виховання самого себе й виховання оточуючих. У інтелектуальній сфері виховного процесу необхідно формувати глибину, дієвість знань про моральні цінності, ідеали та

принципи, норми поведінки (гуманність, солідарність, чесність, відповідальність за себе), адже зниження рівня моральності призводить до серйозних соціальних потрясінь [159, с. 156]». Таким чином, у процесі педагогічно-виховної діяльності та просвітницької активності сучасній українській молоді повинне прищеплюватися усвідомлення загальнодержавної та загальнонаціональної важливості кожного морально-поведінкового вибору, який робить кожен з нас.

Окрім антикризової необхідності зростання рівня моральної культури населення нашої країни, важливим є ще й той фактор, що лише на основі високоморального влаштування суспільних та міжособистісних відносин у будь-якому суспільстві може встановлюватися стабільна система розвитку та поліпшення життєвих умов. Загальна культура суспільства може ґрунтуватися лише на основі міцного морально-етичного фундаменту. «Культура не може розвиватися поза певною моральною парадигмою. Щоб бути стабільним, суспільство потребує метастабільності, збереження загальної структури цінностей, які воно повинне мати для самовідтворення [10, с. 14]». У зв'язку з цим, вироблення системи інноваційно-гуманістичних психолого-педагогічних морально-виховних впливів на українську молодь має нині безпрецедентне значення для подальшого культурно-історичного, громадсько-політичного та соціально-економічного розвитку нашої країни. «Сьогодні Україна розвивається як незалежна демократична держава, у якій моральні цінності є життєвими орієнтирами людини. Тому в умовах розгортання відкритого суспільства завдяки засобам масової інформації, кіно, аудіо та відеопродукції у її громадян має формуватися такий світогляд, який спиратиметься на високий рівень усвідомлення суб'єктами інформаційних відносин відповідальності перед суспільством [49, с. 227]». Саме виховання почуття моральної відповідальності є наріжним пріоритетом сучасного морально-культурного розвитку нашої національної громади. Прагнення

до розвитку різних сфер національно-суспільного функціонування обов'язково має підтримуватися внутрішньо-фундаментальними підґрунтями, що базуються на високому рівні соціальної та індивідуально-особистісної моральної культури українців, особливо молодого покоління.

Моральне ж виховання молодого покоління українців гальмується через відсутність сталої традиції національного морально-етичного виховання, а також через те, що тривалий період у нашому суспільстві активно розвивалися та застосовувалися виключно методи авторитарної педагогічно-виховної діяльності. «Необхідні нові підходи до формування морального буття підростаючого покоління, нові методи морального виховання з урахуванням сучасних вимог [12, с. 20]». Сучасні ж вимоги ставлять насамперед завдання вироблення і застосування інноваційно-гуманістичних морально-виховних технологій та методологій, які роблять можливим прищеплення дитині глибокого морального почуття соціальної та особистісної відповідальності.

Одним з найефективніших, з нашої точки зору, методів морального оздоровлення сучасного українського суспільства є використання морально-світоглядного потенціалу національної ідеї, яка нині сама потребує відродження та максимального розповсюдження і запровадження. «Морально-філософські та культурні основи формування національної самосвідомості українського народу базуються на вищих цінностях, що представляють собою місткі, емоційно-образні узагальнення провідних соціокультурних орієнтацій, що визначають усі сфери життя людини, зокрема сенс його існування [100, с. 321]». Саме в глибинах національної свідомості та самосвідомості можна відшукувати перетворюючі та стабілізуючі чинники феноменологічного характеру, здатні долати багато негативних факторів трансформаційного посттоталітарного та глобально-споживацького типу. Окрім того,

національно-культурна мораль українського народу завжди давала вичерпні відповіді для індивідуально-особистісного обґрунтування буденно-життєвої поведінки, що також робить використання її потенціалу надзвичайно актуальним в процесі морального виховання особистості. «Цінності культури, що формуються в умовах української дійсності, мають стати нормою практично-повсякденної діяльності, орієнтації її громадян, елементом самоцінності кожної індивідуальності, складовою гуманістичної творчості її народу, що є результатом тривалого розвитку України [141, с. 364]». Таким чином, використання морально-етичного потенціалу національної ідеї, народно-культурної традиції виховання особистості, художньо-мистецькі засоби, зокрема фольклорні, передачі різноманітних моральних образів і змістів є необхідною умовою вибудовування ефективної системи морального оздоровлення українського суспільства.

Зрештою, важливим аспектом поставленої нами проблеми пошуку шляхів морального оздоровлення національного суспільства та підвищення рівня його моральної культури є необхідність використання в процесуальній частині таких оздоровчих та реформаційних процесів цінностей загальнолюдської моралі, толерантності, міжкультурної взаємодії, міжрелігійної злагоди тощо. «Ефективним механізмом посилення і зміцнення консолідуючої функції системи моральних цінностей у розвитку українського суспільства є культивування гуманоцентризму, толерантності, самобутніх культурних традицій і стабілізація цінностей організованого суспільства, асиміляція перфекціоністської нормативно-етичної парадигми і рестриктивної концепції моралі, безпосередньо пов'язаних з християнством, етика якого найбільш адекватна досвіду істинної моралі. Для актуалізації цього механізму необхідне зближення світської освіти й духовної, з відповідним істотним корегуванням програм і планів освітніх і виховних

закладів [56, с. 24]». Освіта, що ґрунтується на гуманістичних, людиноцентричних принципах сама по собі є вагомим і дієвим засобом морального виховання особистості та морального оздоровлення суспільства. Прищеплення засобами освіти, виховання, гуманістичної педагогіки, просвітництва цінностей загальнолюдського характеру молодому поколінню українців є чи не найефективнішим та найбільш дієвим способом виховання високого рівня особистісної моральної культури та оздоровлення морального клімату в суспільстві в цілому.

Висновки до другого розділу

Таким чином, розглянувши концептуально-теоретичну проблематику, що стосується визначення поняття моральної культури як одного з основних складників духовної культури особистості, здійснивши структурно-функціональний аналіз феномену моральної культури з виділенням моральної свідомості, моральних почуттів та моральної діяльності, а також проаналізувавши загальний стан моральної культури в сучасному українському суспільстві та довівши потребу в моральному оздоровленні національного суспільства, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, сформулювавши змістовні та обсягові характеристики категорії моральної культури як одного з основних складників духовної культури особистості, відзначено важливість цілісного феноменологічно-сутнісного та світоглядно-аксіологічного розгляду даного поняття, адже воно поєднує в собі різнорідні феномени, що включають в себе як зовнішньо-нормативні соціально-моральні настанови, так і духовно-вольові, моральнісно-енергетичні потенції особистості. У зв'язку з цим, моральне виховання особистості повинне не лише прищеплювати

зовнішні формально-нормативні знання і вміння, тобто формувати в людині здатність виконувати соціально-моральні настанови, але й створювати для особистості середовище реалізації своїх морально-духовних, творчо-вольових потенцій до ціннісно-культурної самореалізації та комунікативно-екзистенціальної взаємодії та діалогічності. Саме ці можливості людини виходити за межі соціально-моральної обумовленості та індивідуальної обмеженості, творити комунікативно-діалогічну дійсність, здійснювати морально-екзистенціальний вибір, нести особистісну та соціокультурну відповідальність і єднають людину зі світом духовної культури людства, загальнолюдськими цінностями, перетворюють людину на активного суб'єкта соціокультурної активності. Це зумовлює надзвичайну актуальність концептуально-теоретичного аналізу процесу формування моральної культури як складника духовної культури особистості в якості телеологічного орієнтиру філософії морального виховання особистості.

По-друге, розглянувши структурну єдність та системну функціональність моральної культури як цілісності, що складається з моральної свідомості, моральних почуттів та моральної діяльності, можемо зробити висновок про нагальну актуальність дослідження можливостей морально-виховних впливів на процес формування структурно-функціональних характеристик моральної культури особистості. Будь-яка система виховання та формування високого рівня моральної культури особистості має брати за основу усвідомлення ключових взаємозв'язків між структурними елементами даного феномену, а також розробляти певний інструментарій морально-виховних впливів, ґрунтуючись на специфічних властивостях кожного з таких елементів. Загалом же, нами обґрунтовано необхідність вироблення системи морально-виховного забезпечення особистісного розвитку, що базувалася б на інноваційно-гуманістичних принципах, адже моральна культура особистості, як і її

складові – моральна свідомість, моральні почуття і моральна діяльність – є феноменами, які поєднують у собі як зовнішньо-соціальні чинники, так і внутрішньо-духовні, моральнісно-вольові потреби, прагнення, ідеали і переконання людини. Особливо важливо знаходити якнайефективніше застосування гуманістичним морально-виховним технологіям у суспільстві, що переживає трансформаційний період, коли людині важко знаходити сталі підґрунтя для морального самовизначення в соціокультурному та цивілізаційному середовищі.

По-третє, проаналізувавши загальні характеристики моральної культури в сучасному українському суспільстві, відзначено її глибоко кризовий стан, що пов'язаний насамперед з тим морально-культурним вакуумом, який утворився через суспільну трансформацію, у рамках якої відкинуті аксіологічні орієнтири колишньої тоталітарної системи, але ще не стали дієвими нові, а національна мораль відроджується надзвичайно повільно. У такій ситуації кризовий антропокультурний та морально-етичний стан українського суспільства доповнюється згубним впливом з боку аксіологічно-агресивної глобально-споживацької цивілізації, яка настійливо нав'язує свої параметри стилю життя та індивідуально-споживацького вибору. В особливій небезпеці молодь, адже вона, не отримавши традиційного підґрунтя для морально-етичної соціалізації та самореалізації, закинута у світ глобально-інформаційного споживання, який надзвичайно агресивно затягує молоду людину, спокушаючи її нетривкими насолодами. Без виходу зі стану морально-суспільної кризи, що може відбутися лише на основі побудови ефективної системи морального виховання особистості, наше суспільство має дуже мало шансів на національне відродження та на конкурентоспроможне зростання держави та громадянського суспільства на рівень розвинених демократичних країн світу.

По-четверте, довівши нагальну необхідність та потребу в моральному оздоровленні українського суспільства, виділено декілька соціально-філософські обґрунтованих напрямків цього процесу. Найголовнішим з них є подолання морально-культурного історично-традиційного розриву, який характерний трансформаційному суспільству посттоталітарного типу, у якому знищена спадковість морально-національних традицій, а агресивне глобально-споживацьке середовище всіляко перешкоджає створенню нової системи національних етично-аксіологічних орієнтирів. У такій ситуації для морального оздоровлення суспільства необхідно, з одного боку, якнайактивніше відроджувати традиції народно-національного виховання, а з іншого – виробляти та застосовувати інноваційно-гуманістичні виховні технології новітнього типу. Окрім того, моральне оздоровлення суспільства може відбуватися лише на основі гармонійного поєднання морально-аксіологічних феноменів, притаманних національній свідомості та самосвідомості, та морально-етичних цінностей, смислів і образів загальнолюдського характеру.

РОЗДІЛ 3

ОСНОВНІ ЧИННИКИ ФОРМУВАННЯ МОРАЛЬНОЇ КУЛЬТУРИ ОСОБИСТОСТІ

Визначивши «моральну культуру» як частину загальної культури особистості, яка врегульовує свідомість, упорядковує ціннісні орієнтації та поведінку у сфері моральних відносин, важливо виокремити та проаналізувати основні чинники, що впливають на її формування в системі сучасного типу життєдіяльності. Будь-яка сфера індивідуального та соціального життя сучасної людини являє собою цілий комплекс чинників формування моральної культури особистості, що актуалізує теоретичний розгляд фундаментальних середовищ людського буття, у рамках яких особистість перетворюється на морально-етичну цілісність. Зупинимося на цьому більш детально.

3.1. Феномен родинного виховання і спосіб життя особистості у формуванні моральної культури

Саме родинне та найближче оточення, середовище освіти і виховання, культура та спілкування в рамках соціально-формалізованих і неформальних утворень, особистісні контакти з друзями, колегами тощо утворюють ту сферу морально-культурного самовизначення, на основі якої формується етичний досвід особистості, що у свою чергу синтезується в переконання та ідеали морально-етичного характеру. «Тільки переконавшись у тому, що справедливість, зокрема моральна, справді існує, а її самовимогливість не є винятком, а принципом людського життя, людина позбавляється сумніву, що її моральна самовимогливість виправдана [154, с. 35]». Таке переконання формується під впливом певних

індивідуальних, колективних, соціальних чинників, що супроводжують людину в процесі її дорослішання та особистісного становлення і самовизначення. В аспекті досліджуваної нами проблеми особливо актуальним є аналіз ключових визначальних чинників формування моральної культури особистості.

Насамперед, з метою фундаментального концептуально-теоретичного аналізу поставленої нами проблеми необхідно детально розглянути феномен родинного виховання та його роль у формуванні моральної культури особистості, адже саме сім'я завжди була і залишається нині ключовим осередком соціалізації індивіда, прищеплення йому соціально-особистісних якостей, у тому числі морально-культурних. Сім'я є середовищем отримання первинного досвіду соціально-морального діяння, надає дитині ключові культурно-етичні моделі поведінкової активності. «У сучасному суспільстві саме сім'я залишається основним інститутом первинної соціалізації й повинна закласти основи всебічного розвитку дитини: розумового, етичного, естетичного, фізичного; привчити дітей до праці, розвинути в них інтерес до самостійної творчої діяльності. Освітньо-виховна підготовка дітей органічно може протікати лише в сім'ї, здатній надати дитині повноцінні психологічні, гігієнічні й морально-етичні умови формування [122, с. 73]». Родинне середовище є фундаментальною основою становлення особистості людини, від нього залежать характеристики та типологічні ознаки моральної культури, що набуває індивід у процесі особистісно-соціального становлення і розвитку. Саме тому сім'я є ключовим середовищним чинником формування моральної культури особистості.

Одне з основних місць у процесі формування моральної культури особистості відіграє виховання, а родинне виховання є «основою основ», адже саме з нього починається ознайомлення дитини з соціальними межами дозволеного, основними моделями поведінкового

самопрояву, ключовими можливостями міжособистісного спілкування. Інші виховні рівні, зазвичай, ґрунтуються саме на фундаменті, закладеному у вихованні родинному. «Пріоритет родинного виховання, порівняно з усіма іншими ланками виховання, незаперечний. Суть його полягає у тому, що сім'я першою бере під свою опіку дитину з моменту її народження, у ранньому дитинстві, у час її найбільшої безпомічності, у віці найінтенсивнішого формування її характеру, не полишає своєї уваги й тоді, коли вона стане дорослою людиною [112, с. 77]». Родинне виховання є тим інтегративним культурно-комунікативним феноменом, який утворює нероздільне, цілісне середовище особистісно-значимих смислів і цінностей, у тому числі морально-етичних, що супроводжують людину через все життя. Особливо ж важливим на формування морально-ціннісних підвалин особистості є вплив сім'ї на людину в її дитячі роки. «Вплив сім'ї на дитину має особливе значення на ранньому етапі її життя. Саме в цей час закладаються морально-етичні ідеали дитини, культура поведінки та спілкування, норми поведінки, ціннісні орієнтації. Формується життєва позиція та громадська свідомість [145, с. 127]». У зв'язку з цим, для цілісного концептуально-теоретичного аналізу процесу формування моральної культури особистості необхідним є детальний розгляд ключових ознак родинного виховання як базового чинника утворення інтегральних смислових та ціннісних феноменів, які протягом усього життя людини визначають сутнісні та енергетичні характеристики її морально-етичної культури.

Сім'я реалізує свій фундаментальний вплив на формування морально-особистісної структури свідомості людини, використовуючи все різноманіття факторів, що витікає з самої багатofункціональної соціально-особистісної природи родини. Основними факторами, що впливають у сім'ї на особистість дитини, такі:

– соціальне мікросередовище, у якому дітей залучають до соціальних цінностей, ознайомлюють із суперечностями сучасного суспільства;

– внутрішня і позасімейна діяльність, що залучає дітей до майбутньої життєдіяльності;

– власне сімейне виховання, тобто цілеспрямований вплив батьків на дітей [див.: 148, с. 79].

Таким чином, різностороння соціалізаційна діяльність родини щодо залучення дитини до основних форм суспільного функціонування сприяє якнайповнішому та структурно впорядкованому формуванню та розвитку моральної культури особистості. У рамках цієї діяльності сім'ї дитині прищеплюються смисли та цінності комунікативно-екзистенціального самовизначення та соціокультурної ідентифікації, одними з ключових з яких є саме смисли та цінності моральної культури особистості, родини, суспільства.

Ще однією важливою ознакою сімейного виховання, яка дає змогу говорити про фундаментальний його характер в процесі формування моральної культури особистості, є наочність прикладу тих поведінкових форм, що регулярно застосовуються в родинному середовищі. «Сім'я – первинний осередок суспільства – на власному прикладі формує моральність дитини. У сім'ї дитина вперше одержує основи норм поведінки, навички спілкування з іншими людьми, передачі життєвого досвіду батьків, їх знань і сімейних традицій [176, с. 104]». Саме наочність поведінки батьків формує у дитини стійкі уявлення про належність певних поведінкових форм і реакцій, що у свою чергу витікає зрештою у формування етичних переконань, принципів, ідеалів, які стають основою моральної культури особистості. Значну роль тут відіграють і сімейні традиції, звички, буденні ритуальні форми поведінки тощо. «Сімейні традиції є поєднанням суспільних традицій

у тій мірі, в якій вони відображаються в житті сім'ї, та специфічних норм і правил, прийнятих у кожній конкретній родині, з унікальними для кожної окремої сім'ї культурно-історичними ознаками. Вони виступають як певні моделі поведінки, культурні зразки та норми моральних відносин. Їх існування в сім'ї залежить від характеру стосунків, діяльності та впливу соціокультурних та педагогічних чинників [32, с. 28]». Отже, теоретичний розгляд особливостей родинного виховання, а також його ролі у формуванні моральної культури особистості, має здійснюватися в поєднанні з проблематикою взаємовпливу родинного культурно-традиційного середовища з оточуючим соціокультурним простором, що надає ключові традиційні та модерні смисли та цінності, на основі яких формується морально-етична структура соціуму та сім'ї.

Водночас, внутрішньо-родинне середовище в усі історично-культурні часи та епохи значною мірою залежало від тих соціокультурних та цивілізаційних обставин, які склалися в зовнішньому, соціальному оточенні. Сучасна антропокультурна цивілізаційна криза також відбивається в негативному плані на інституті сім'ї, особливо на сфері родинного виховання, на комунікативно-дискурсивному просторі відносин між різними поколіннями, на усвідомленні кожним членом сім'ї її фундаментального значення в процесі формування його моральної культури та особистісної творчоспроможності. «В наш час усе помітніше стає криза сім'ї, що спричиняє за собою зниження головної функції – виховання дітей. Причини кризи сім'ї: погіршення економічної ситуації в країні (основний час батьків витрачається на добування коштів для існування); низька культура суспільного життя (подвійна мораль, лицемірство властей, соціальна напруженість, невпевненість у завтрашньому дні); подвійне навантаження на жінку в сім'ї, високий відсоток розлучень (як наслідок багатьох соціально-побутових і моральних причин); порушення на практиці оголошеного

законом рівного права батька й матері у вихованні дітей; загострення конфліктів між поколіннями; непрестижність загальноосвітньої школи; збільшення розриву між сім'єю й школою. Однією з умов успішного вирішення цієї проблеми є конструктивне вивчення науково-педагогічного досвіду, накопиченого у сфері виховання й навчання дітей у сім'ї [122, с. 74]». Саме нагальна потреба в підвищенні компетентності у внутрішньо-сімейних стосунках може створити високий потенціал взаємодії між освітніми, виховними установами та сім'єю, з чого може початися як загальнонаціональне відродження родини як соціально-особистісного інституту, а також значне зростання рівня моральної культури населення в цілому.

Крім того, сучасний трансформаційний період розвитку національного суспільства і економіки ставить українські родини в скрутне становище, коли дорослі змушені витратити більшість зусиль та часу на забезпечення матеріальних потреб сім'ї, що не залишає часу та енергії на достатнє інтенсивне та піклувальне виховання дітей. «Сучасні сім'ї переживають скрутні часи. В більшості нинішніх сімей основні сили і час батьків витрачаються на матеріальне забезпечення, а не на моральне виховання і розвиток дітей. Спілкування батьків з дітьми зводиться в основному до контролю за навчанням дитини в школі, а сам контроль – з'ясування того, які оцінки дитина отримала. Тому і проблема сімейного виховання сьогодні стає першочерговою [80, с. 139]». У такій ситуації, велика відповідальність покладається саме на батьків, особливо в тому, що вони змогли компетентно організувати взаємостосунки з дітьми таким чином, щоб якомога ефективніше виховувати в них високий рівень моральної культури особистості. «Кожному батькові потрібно вчитися бути педагогом, вчитися управляти взаємостосунками з дітьми. Вивчення виховних, педагогічних відносин, що виникають між батьками й дітьми, має особливе значення для

попередження відхилень в етичному розвитку дітей [103, с. 213]». Таким чином, існує необхідність розроблення різного рівня програм з підвищення педагогічно-виховної компетентності батьків з метою їх ефективної діяльності щодо виховання високого рівня моральної культури особистості кожної дитини.

Окрім того, одним з найважливіших чинників формування моральної культури особистості в сім'ї є поведінка самих батьків, їх стиль спілкування, міжособистісні стосунки. Саме психологічно-комунікативний мікроклімат у сім'ї є чи не найголовнішим фактором, що впливає на подальший розвиток особистості дитини в морально-комунікативному аспекті. «Форми спілкування батьків і дітей є одним з найважливіших аспектів дитячих суспільних проблем, які можна використати при створенні моральних знань. З'ясовуючи причини уже засвоєних принципів та відповідаючи за порушення моральних норм, батьки можуть полегшити моральний розвиток дітей за допомогою стимулювання їх рефлексійного мислення щодо своїх дій [48, с. 167]». Самоосмислення та свідоме оціночне сприйняття поведінки найближчого оточення є найефективнішим фактором формування морально-ціннісної сфери особистості дитини, що створює атмосферу особливої відповідальності в родині, адже батьки мають розуміти важливість кожного свого вчинку та дії для подальшого психічного та морально-етичного розвитку особистості дитини.

Таким чином, можна говорити про те, що родинне виховання, відіграючи роль фундаментального чинника формування моральної культури особистості, створює необхідне середовище для комунікативно-екзистенціального розвитку всіх членів сім'ї, як дорослих, так і дітей, а вже на основі цього створюється підґрунтя для розвитку моральної сфери дитячої особистості. «Основні завдання сімейно побутового виховання полягають у формуванні первісних основ світобачення у

дитини, нагромадженні нею досвіду міжособистісного спілкування, закладені в її душі наріжних підвалин моральності. Повсякчасно, увага сімейно родинних вихователів спрямовується на те, щоб дитина формувалась як високоморальна особистість і будь-які життєві рішення приймала лише на основі прагнення добра собі і людям, на основі справедливості, гідності, правди, честі, людяності [125, с. 327]». Саме в рамках сімейного кола ці цінності та ідеали закладаються в найбезпосередніший спосіб, адже в основі сімейних відносин лежить альтруїстичне ставлення один до одного. Окрім того, у родині кожен піклується один про одного, робить усе для спільного блага та взаєморозуміння. «Така атмосфера внутрішньосімейного життя привчає до усвідомлення праці як найпершого обов'язку людини і джерела задоволення її фізіологічних, матеріальних і духовних потреб [142, с. 98-99]». Отже, підкреслюючи роль сімейного у формуванні моральної культури особистості, наголосимо, що саме родина надає дитині (та й людині будь-якого віку) мотивації та насаги для постійного моральнісного самовдосконалення та виховує альтруїстичні почуття, на основі яких виробляється готовність до самопожертви заради іншої людини і, навіть заради суспільного блага.

Ще одним важливим аспектом проблеми, що нами розглядається, є концептуально-теоретичний аналіз феномену способу життя як основи формування моральної культури особистості. Людина є істотою, яка постійно спрямовує свою енергію та волю на розумово-інтелектуальне, естетичне, а також морально-етичне впорядкування та гармонізацію власного життя. «Людина облагороджує життя, послідовно і зрозуміло будує своє життя: жити сьогодні, оцінюючи життя через спектр вічності. Тут діє імператив у виборі між бажаним, належним та необхідним. Якщо вдатись до сутнісного аналізу закономірностей розвитку життя та участі в ньому людини, то зрозумілим є те, що людина завжди шукає

можливість визначити, організувати спосіб власного життя. Тут, звісно, є відповідність самоорганізації соціального статусу людини, який можна класифікувати за моральними якостями – аристократичність, конформізм, споживацька позиція. Ідея пасивного спостерігача процесу людину не завжди влаштовує. Отже, саме творення в широкому розумінні є основою розвитку людства, розвитку культури [73, с. 52-53]». Таким чином, спосіб життя людини є способом самотворчості, у тому числі морально-культурної. Це означає, що особистісна наснага людини постійно спрямована на гармонізацію власного буття зі світом, суспільством, самою собою, у тому числі в побутово-індивідуальній сфері способу особистісного життя. Звідси, спосіб життя як особистісно-вольовий прояв людини є надзвичайно важливим чинником формування моральної культури особистості.

Від способу життя значною мірою залежить духовно-вольовий рівень розвитку особистості, що зумовлює і поведінкові форми самовияву людини, у тому числі у сфері морально-етичного ставлення до інших людей. Комунікативно-екзистенціальне значення того способу життя, який сповідує і веде людина, з одного боку, визначає основні моральнісні характеристики її особистості, а з іншого – багато в чому залежить від тієї соціокультурної та цивілізаційної ситуації, яка складається в певний історичний період, у якому людина перебуває. «Науковці доказали, що неодмінними передумовами розвитку моралі є гуманізація всіх сфер життя суспільства й людства загалом, стосунків між людьми та ставлення людини до природи, а також ставлення людини до себе й особливо до свого здоров'я. На думку вчених, духовно-емоційна життєздатність людини як цілісної особистості має тенденцію до зниження; спади в розвитку народів і цивілізацій, що періодично повторюються, стають усе глибшими, а людина стає системою, яка стимулює своє самознищення. Певною мірою усвідомлюючи ці

загрози, людство вишукує засоби збереження, а то й піднесення своєї духовно-емоційної життєдіяльності. Щоправда, більшість із них є штучними, швидше заміниками життя, ніж життям. Це ігри, хобі й навіть мистецтво, що не вимагає визнавати зміст його творів за дійсність. До таких засобів належить і релігія, хоча вірні переконані в її природності, справжності. Одні з цих засобів дають практичний ефект, підносячи на певний час рівень духовно-емоційної життєздатності людини, не викликаючи негативних наслідків. Інші, будучи покликаними давати насолоду й життєву енергію, діють на неї руйнівно. Це і є алкоголізм, наркоманія, токсикоманія, розпуста тощо [82, с. 91]». Перед людиною постійно постає вибір щодо шляху вибудовування власного способу життя, що перетворює останній як на фактор формування моральної культури особистості, так і на результат етичного вибору. Таким чином, гармонізація, впорядкування власного життя в той чи інший спосіб зумовлює високий рівень відповідальності особистості перед самим собою та перед власним оточенням, що сприяє формуванню певного типу моральної культури.

В аспекті формування високого рівня моральної культури особистості в сучасному суспільстві актуальною є проблема забезпечення імперативного характеру здорового способу життя, особливо його популяризації серед молоді. Саме на основі здорового способу життя як ключової світоглядної цінності соціальні спільноти здатні стабілізувати процес передачі морально-культурного досвіду. «Здоровий спосіб життя являє собою основу морального імперативу здоров'я, що є стверджувальною суттю системної діяльності соціальних інститутів [135, с. 84]». Здоровий спосіб життя, таким чином, є одним з ключових чинників формування і реалізації високого рівня особистісної моральної культури, що у свою чергу постає як необхідна умова прогресивного розвитку

національного суспільства, підтримання його соціокультурної цілісності та єдності морально-ціннісних культурно-цивілізаційних пріоритетів.

У зв'язку з цим, на національне суспільство в цілому, а також конкретно на державу, нині покладається значна відповідальність щодо формування інформаційно-аксіологічного простору, який всебічно пропагував би здоровий та культурно насичений спосіб життя серед сучасної української молоді. Особливо прискіпливо та уважно необхідно ставитися до впливу засобів масової інформації на усвідомлення молодими людьми важливості ведення конструктивного способу життя. «Значну роль у формуванні світогляду молоді відіграє пропаганда сучасного способу життя засобами масової інформації. Дослідження вітчизняних і зарубіжних фахівців свідчать про негативний вплив на молодь інформації і відеопродукції, що пропагує насильство, вільний секс, легкий бізнес. Безконтрольна активно демонстрована інформація поступово формує образ думки і дій у дитини, що не має твердих моральних основ, і стає «керівництвом до дії» [176, с. 105]». Запобігати такому впливу в сучасному світі неконтрольованого функціонування інформаційної продукції надзвичайно важко, у зв'язку з чим гостро актуалізується проблема виховання в сім'ї, навчальних та позанавчальних закладах, засобами мистецтва, спорту високого рівня моральної культури молоді, який дозволив би їй з достатньою мірою впевненості особистісно протистояти деструктивному впливу сучасної інформаційної цивілізації.

Крім того, спосіб життя як фактор впливу на формування моральної культури особистості молодої людини значною мірою залежить від тих соціальних, економічних, політичних, освітянських і т.д. реалій, які складаються на даний час у нашій державі, і від яких залежить загальний рівень національної духовності. «Зниження рівня життя в Україні, відсутність соціальної захищеності, безробіття, інфляція,

невизначеність моральних орієнтирів у політиці спричинило різке падіння духовності в молодіжному середовищі. Засоби масової інформації дедалі більше впливають на суспільство й особливо молоде покоління, прищеплюють моральний релятивізм, конформізм і цинічно-гедоністичне ставлення до повсякдення. Це призводить до відчуження моралі, спонукає їх до власних пошуків самореалізації, інколи в андеграундній культурі, і навіть до заперечення духовності як значущих феноменів [41, с. 41]». У такій ситуації проблема формування високого рівня моральної культури особистості актуалізується надзвичайно, що вимагає особливої до неї теоретичної уваги в рамках педагогічних, соціально-психологічних, культурологічних, соціально-філософських досліджень тощо. Окрім того, необхідність існує і в практичній реалізації різноманітних програм щодо прищеплення цінностей здорового та креативного способу життя молоді, особливо в аспекті формування її моральної культури.

3.2. Освіта і виховання в системі формування моральної культури особистості

Поставлена нами проблема вимагає також детального концептуально-теоретичного аналізу соціокультурної сутності таких феноменів, як освіта і виховання в системі формування моральної культури особистості. Необхідно відзначити, що сучасна освіта, особливо в її гуманістично-інноваційних вимірах, є не лише засобом формування високого рівня моральної культури особистості, але й сама по собі є соціокультурним середовищем, в основі якого лежить аксіологічний принцип моральності. «Моральність в освіті – це глибоке усвідомлення суб'єктом одержуваної інформації й осмислення шляхів реалізації

її на практиці. Вона тут виступає як загальний зв'язок, що пронизує соціальне і духовне буття особистості. Ця багатопланова, суперечлива єдність, що повільно досягається розумом людини в усій її повноті, а, отже, це не різкий, а поступальний процес формування духовного світу індивіда і соціуму ціннісних пріоритетів соціуму [76, с. 11]». Таким чином, освіта надає людині простір моральнісної самореалізації, створює умови для моделювання та втілення особистісної моральної культури в основі інших соціальних процесів і явищ. Освіта є феноменальним та реалізаційним проявом інтегральної природи моральності, що перетворює її чи не на основний чинник та показник формування моральної культури особистості.

Моральнісна наснага особистості проявляється якнайповніше в навчально-виховному процесі ще й тому, що він за своєю сутністю є глибоко діалогічним та комунікативним, що забезпечує високий рівень аксіологічного навантаження на кожний вчинок і дію, що в рамках цього процесу відбувається. «Теоретичний аналіз свідчить, що внутрішній духовний світ людини, її моральність, культура, система цінностей формуються в процесі взаємодії, спілкування між людьми. Філософія сучасної освіти ставить наголос на аксіологічному аспекті нової парадигми виховання, в центрі уваги якої особистість, розвиток її моральності, формування системи позитивних цінностей [4, с. 165]». Системи освіти і виховання мають бути спрямовані саме на створення такого середовища в кожному навчальному закладі, яке б максимально сприяло реалізації здатності молодшої людини до моральнісного обґрунтування комунікативної активності та до рефлексивно-етичного ставлення до ситуацій взаємодії з іншими людьми та до власних вчинків та моральнісних виборів.

Справжній ефект формування високого рівня моральної культури особистості в педагогічно-виховному середовищі досягається саме не на

основі когнітивно-раціонального засвоєння ключових засад етики, а в процесі моральнісного діяння щодо усвідомлення фундаментальної цінності таких культурних феноменів, смислів та символів, як добро, справедливість, краса та істина. «Дієвість етичної освіти виявляється не тільки у знанні основних положень моралі, умінні теоретично вирішувати професійно-моральні проблеми, а насамперед у формуванні високих моральних переконань, мотивів поведінки, самих вчинків. У процесі формування моральної культури особистості відбираються моральні цінності, що становлять частину загальнолюдських цінностей [152, с. 120]». Прищеплення молодій людині усвідомлення фундаментальної значущості загальнолюдських світоглядно-аксіологічних цінностей за допомогою всієї різноманітності освітніх та виховних засобів є ключовим завданням системи національної освіти як елементу структури ключових чинників формування моральної культури особистості молодого українця.

Загалом, процес формування моральної культури особистості, передбачає високий рівень міжособистісної комунікації в рамках освітньо-виховного процесу, що створює елемент моральнісного напруження, необхідність здійснювати та осмислювати етичну складову того процесу, у якому береш участь, і свою активність в його рамках. «У навчально-виховному процесі відбувається формування морально-етичних якостей особистості студента, тобто певних складних психічних утворень особистості, почуттів і переконань. Засвоєння моральних норм і правил поведінки як викладачем, так і студентом у процесі їхньої взаємодії формує моральну культуру взаємовідносин, що необхідно як окремому громадянину, так і суспільству в цілому [75, с. 146]». Освітня система, таким чином, виконує важливу соціально-формуючу та національно-будівничу функцію активного розвитку моральної культури кожного громадянина, що зрештою реалізується у високому ступені

розвитку національної культури і свідомості, у прагненні кожного члена національного суспільства до моральнісного самовтілення у формах корисних та креативних для громади, країни, нації, людства.

Такі завдання щодо повноцінної реалізації моральнісного потенціалу національної системи освіти і виховання можна вирішувати лише на основі найновітніших здобутків педагогічної науки, яка нині концентрує значну увагу на виробленні та застосуванні гуманістично-інноваційних методик і технологій. У цьому аспекті надзвичайної актуальності набувають питання створення ефективного комунікативного середовища моральнісної взаємодії всіх суб'єктів національного навчально-виховного простору. «Взаємодія – це процес безпосереднього або опосередкованого впливу суб'єктів один на одного, який породжує причинну зумовленість їхніх дій і взаємозв'язків. Цей процес потребує активності та взаємної спрямованості дій тих людей, які беруть у ньому участь. У випадку, коли кожна із сторін є зацікавлена у співпраці, така взаємодія може відбутися на високому рівні моральної культури спілкування. У такому випадку необхідні певні комунікативні, бажано гуманістичні, установки щодо взаєморозуміння. За відсутності таких установок відповідної мотивації взаємодії може і не відбутися. Сучасна освітньо-навчальна система повинна перейти на гуманістичні принципи організації навчально-виховного процесу, принципи загальнолюдської моралі, що забезпечить подолання психологічного насилля, якого все ще зазнають школярі і студенти сьогодні [75, с. 143-144]». Таким чином, завдання формування моральної культури особистості може вирішуватися лише на основі неавторитарної педагогіки, ґрунтуючись на глибоко гуманістичній природі навчально-виховної комунікації, яка всебічно сприяє розвитку моральнісної та міжособистісної відповідальності у всіх суб'єктів навчально-виховного процесу.

Крім того, процес навчання та виховання має створювати реальні моделі поведінкового вибору, що дозволить тримати постійний високий тонус колективної моральної напруженості, яка стане своєрідним тренінгом для розвитку моральної культури особистості учня чи студента. Саме навчання та виховання в дитині здатності до самостійного вибору та несення відповідальності за нього робить навчально-виховний простір етично насиченим та розвиваючим. «Моральне виховання досягає мети, якщо може спрямувати діяльність дитини у потрібне русло. Уявлення кожної дитини про навколишній світ складається не стільки з розмов про нього, скільки з тих моральних виборів, які вона робить. Саме через розв'язання моральних завдань можна навчити її здійснювати правильний вибір, деякою мірою регулювати й формувати готовність до нього, сприяти зміцненню позитивних ціннісних орієнтацій [109, с. 486]». За такої цілеспрямованої навчально-педагогічної та виховної діяльності в навчальних закладах можна створювати середовище сприяння моральному розвитку молоді, що є необхідною умовою як розвитку особистості кожної молодої людини, так і зрощення моральної культури нації в цілому.

Враховуючи важливість утворення навчально-виховного середовища школи та університету, яке сприяло б всебічному розвитку моральної культури молодої особистості, необхідно розробляти та застосовувати якомога ширший спектр виховних засобів морально-етичного вдосконалення. При цьому необхідно враховувати реальні потреби дітей та молоді, що можуть мати як побутово-буденний характер, так і психологічно-ідентифікаційний. «Організація виховної діяльності, як системи, передбачає залучення студентів до значущих для них подій, розв'язання життєвих проблем, надання допомоги в побудові життєвої стратегії стійкого розвитку на позитивній моральній основі в ході суб'єкт-суб'єктної взаємодії. Її елементами визначаються: виховні години;

самостійна творча діяльність; масові заходи моральної спрямованості [93, с. 146]». У рамках таких заходів має стверджуватися ідеологія взаємодопомоги, співчуття та етичного колективізму, розвиватися почуття необхідності творити добро та створювати ситуації радості для інших і для самого себе. Усе це можна досягти в рамках навчально-виховних форм та заходів, які носять інноваційно-гуманістичний, особистісно спрямований та морально-культурний характер.

Необхідно також, щоб навчання етично-гуманістичним імперативам у рамках різних навчальних та виховних форм і механізмів не залишалося виключно теоретичним, але залучало б дітей, юнацтво, молодь до конкретної діяльності, до здійснення певних заходів і вчинків, що сприяли б зростанню рівня моральної культури особистості. «Сутність дієвого виховання не в тому, щоб інформувати про цінності як належне, а залучати до них – подолання моральної кризи в сфері виховання можливе лише через включення в морально-духовну діяльність. Моральні почуття та моральна свідомість формуються лише в практиці соціальної поведінки [127, с. 97]». У зв'язку з цим, можна говорити про те, що саме освіта має потенціал створення неавторитарного, комунікативного середовища такої морально-аксіологічної практики, у рамках якої дитина чи молода людина отримує достатньо повний досвід для того, щоб зрештою отримати здатність до здійснення самостійного морально-етичного вибору.

Виховання моральної культури особистості як процес, що досліджується науково різноманітними соціально-гуманітарними галузями, є складним соціокультурним та особистісним феноменом, який розвивається в усьому різноманітті проявів сучасної інформаційної цивілізації. У такій ситуації виникає потреба у створенні інтегративно теоретичних знань, які б цілісно описували вплив освіти і виховання на рівень моральної культури особистості. «Аналіз різних підходів до

проблем морального виховання дозволяє зробити висновок, що вони конструюють своєрідні моделі особистості, кожна з яких має право на існування й одночасно потребує доповнення іншою. Сучасна педагогічна наука прагне до цілісного бачення особистості, сформованого не як формальне поєднання різнопланових підходів, а як залучення здобутків, що відкривають ті чи інші грані особистості як цілісної істоти [77, с. 101]». Таке цілісне бачення феномену моральної культури особистості може дозволити робити висновки про найефективніші педагогічно-виховні методи та технології розвитку моральнісних здатностей та етичних характеристик особистості молодій людини.

Загалом, проблема формування моральної культури особистості методами освіти і виховання є загальносистемною актуальною проблемою, яка нині вийшла на рівень реформування та модернізації національної освітньої системи в цілому. Очевидною сьогодні є необхідність пошуку таких механізмів та засобів формування національного освітнього простору, які б максимально сприяли всебічному творчому розвиткові особистості дитини чи молодій людини. «Оновлення освітньої системи, її демократизація на гуманістичних засадах вимагають від вітчизняної педагогічної науки пошуку нових шляхів удосконалення виховання підростаючої особистості. Тому великого значення набуває науково-педагогічне вирішення проблеми формування основ моральної культури як домінуючої і вирішальної умови для розвитку ціннісної системи людини [4, с. 164]». У такому аспекті на національну освітянську спільноту покладається надзвичайно висока відповідальність, адже в проблемі формування та розвитку моральної культури підростаючого покоління міститься значний потенціал подальшого існування і прогресивного розвитку української нації загалом. Це зумовлює необхідність розробки загальнонаціональних пріоритетних програм розвитку моральності та духовності, які працювали б

не ситуативно та під окремі події чи заходи, а систематично прищеплювали б українській молоді прагнення до морального самовдосконалення, світоглядно-аксіологічного самопізнання та взаємопідтримки на міжособистісному, громадському, суспільному та загальнонаціональному рівні.

3.3. Культурне середовище як фундаментальний чинник формування і розвитку моральної культури особистості

Моральне виховання спрямоване на прищеплення і розвиток моральних почуттів, міцних переконань і потреби поводити себе згідно з моральними нормами, прийнятими в суспільстві, виховання патріотизму, колективізму, свідомої дисципліни та організованості, громадянської і соціальної відповідальності, непримиренності до аморальних учинків людей, до порушників норм і правил культурної поведінки. Це планоірний, цілеспрямований вплив на морально-емоційний розвиток людини через організацію умов, у яких формуються її духовна, емоційна, світоглядна сфери та поведінка відповідно до загальнолюдських та національних морально-етичних цінностей. «Система морального виховання спрямована на формування цілісної моральної особистості, яка включає такі гуманістичні риси, як доброта, чуйність, милосердя, увага, толерантність, совість, чесність, справедливість, людська гідність, повага і любов до людей, правдивість і скромність, сміливість і мужність. Зміст морального виховання включає принципи, норми, правила моралі та прогресивні традиції, які становлять частину духовного життя народу. Це народні традиції, шанобливе ставлення до Батьківщини, суспільства, праці, до людей і самих себе [172, с. 79]». Саме на основі таких ціннісно-світоглядних орієнтацій, з нашої точки

зору, можна ефективно вибудувати національній освітній та виховний простір, що в найоптимальніший спосіб сприятиме формуванню та розвитку моральної культури молодого покоління. Стратегічним напрямком розвитку національної освітньої системи має бути вироблення та реалізація програмних і технологічних пріоритетів розвитку духовності і моральності молоді на основі національних традицій, сімейних цінностей, здобутків українського та світового мистецтва, літератури, науки тощо.

Саме духовний розвиток у рамках освітніх пріоритетів має посідати ключове місце в аспекті формування та розвитку моральної культури молоді, адже саме освіта несе в собі іманентний потенціал культуротворчості та особистісної самореалізації, що, у свою чергу, мобілізує всі внутрішньо-духовні потенції молоді людини як активного суб'єкта національного освітянського середовища. «Духовно-моральнісна культура як зміст освіти повинна забезпечувати цілеспрямований процес взаємодії особистості, що утворюється, та конкретних структур певної культури, у результаті якого ціннісні орієнтації особистості формуються у відповідності з фундаментальними ціннісними орієнтаціями даної культури [60, с. 15]». Таким чином, необхідно говорити про тісний та взаємобумовлений зв'язок між моральністю, культурою, освітою та вихованням, інтегральною сутністю якого є необхідність передачі соціокультурного досвіду підростаючому поколінню. Саме освіта та педагогічно-виховне середовище має надзвичайний потенціал моральнісного смислотворення та етичної аксіологізації будь-яких феноменів, що складають загальну структуру соціокультурного та цивілізаційного функціонування.

Окрім родинного, буденно-побутового, освітнього і виховного середовища, є ще один фундаментальний чинник формування моральної культури особистості – культурне середовище. Більше того, можна

стверджувати, що саме культура, на різних її рівнях та смислоціннісних вимірах, відіграє ключову роль у формуванні морально-ціннісних орієнтацій людини, адже саме культурне середовище є вмістилищем вироблених протягом тисячоліть духовних і матеріальних цінностей, що становлять основу розвитку суспільства. «Джерелом морального розвитку особистості є соціальне середовище, яке надає їй можливість в самореалізації, в розкритті у вчинках та відносинах з іншими людьми власного морального потенціалу. Людина всотує в себе моральнісні устої соціального середовища, тому моральний розвиток можливий лише в рамках соціокультурної сфери [90, с. 14]». Культура тут виступає інтегративно-комунікативним середовищем, у якому поєднуються духовні здобутки багатьох поколінь, а традиції та творчі новації визначають діяльнісні та поведінкові характеристики сучасних поколінь. Тобто саме культура є середовищем актуалізації та реалізації моральнісної наснаги людини. І саме культура є ключовим чинником формування моральної складової в структурі людської індивідуальності та особистості.

Культура як феномен соціального буття виробляє ті смисли і цінності, які дозволяють людині свідомо, логічно впорядковано, а найголовніше, морально обґрунтовано, поставитися до ускладнення навколишнього цивілізаційного простору, що дозволяє сучасній людині адекватно реагувати на надшвидкі зміни соціального оточення. «Умовно можна виділити два основних напрямки, за яких процеси, що відбуваються в суспільстві, впливають на моральне становлення особистості: по-перше, ускладнення суспільних відносин висуває нові вимоги до індивіда; зміна економічних відносин припускає підвищення освітнього, культурного, професійного рівня людини, пошук спеціальних форм навчання, вимагає певних навичок і здібностей, диктує необхідність підвищення особистісної відповідальності, активності,

діловитості. По-друге, зміни об'єктивних умов життєдіяльності індивіда створюють для морального становлення особистості більше труднощів – колізії пов'язані не тільки й не стільки із самою діяльністю людини, скільки зі змінами, які виникають у взаємодії між людиною і суспільством і людиною та іншими людьми [65, с. 37-38]». Таким чином, культурне середовище як чинник формування моральної культури особистості є смисловим та ціннісним інтегральним підґрунтям для етично-аксіологічної взаємодії індивіда і соціуму, у якому і народжується, і розвивається особистість як ціннісна єдність окремого та суспільного в моральнісній природі людини.

Мораль і культура є фундаментально пов'язаними підґрунтями соціокультурної природи людини, її здатності на основі екзистенціально-комунікативних смислів, цінностей та символів виходити із власної самоти в середовище міжособистісного та соціального спілкування, діалогу, взаємодії та спільної творчості. «Мораль безпосередньо пов'язана з базовими цінностями культури, є основним регулятором людської поведінки та практики соціального процесу. Вона знаходиться у взаємозв'язку з усіма репрезентантами культури, що має реальні практичні наслідки, і є складною системою співобумовленостей, які потребують глибокого філософського осмислення [138, с. 3]». Взаємозв'язок культурного середовища та характеристик моральної культури особистості створює феноменологічну єдність, яка є базисом духовно-творчого розвитку людини і людства. Саме на основі цієї цілісності відбувається формування таких почуттів, як прагнення до справедливого і прекрасного, бажання пізнати істину, необхідність творити добро для інших людей тощо.

Морально-етичний вимір кожного вчинку набуває в середовищі культури ідеального, феноменологічного обґрунтування, перетворюється на співвідношення моральнісних, естетичних, когнітивних максим, які

зрештою формують ідеали та ціннісні орієнтації загальнолюдського характеру. «Вчинок, мислимий в культурі, має форму, яка підкреслює його неповторність, естетико-моральну цілісність і досконалість творчого діяння. В культурі закріплені вічні образи морально-естетичного вчинку як краси моральної дії, яка викликає захоплення і спонукає до її наслідування [91, с. 217-218]». Таким чином, на основі культурного обґрунтування моральності власної поведінки людина набуває здатності підноситися над об'єктивною буденністю та перетворювати середовище власного буття на сферу морально-культурного напруження. «Людині одній притаманна здатність піднятися над самою собою, ідеально відсторонитися від своєї емпіричної природи та, піднявшись над нею, судити та оцінювати її. В моральнісній свідомості, яка є практичним виразом цієї духовної природи людини, людина відчуваючи почуття належного, усвідомлюючи абсолютний ідеал свого життя, звеличується над своєю емпіричною природою; і це звеличення якраз є найсправжнішою сутністю людини [164, с. 76]». Культурна сутність людини як вияв її духовно-творчих можливостей проявляється також у формуванні сфери моральної належності та необхідності, зумовлених внутрішньо-світоглядними переконаннями, ідеалами, прагненнями. У цьому аспекті культурне середовище постає ключовим визначальним чинником формування моральної культури особистості.

Культурне середовище, окрім того, саме по собі провокує людину на певну ціннісно-сміслову, моральнісну реакцію, змушує людину робити особистісний вибір, вирішувати на аксіологічно-етичній основі проблеми різного характеру – від смисложиттєвих до буденних поведінкових. У рамках культури людина здійснює своє моральне самовизначення та самоусвідомлення, обирає моральнісні моделі самовтілення. «Особистість займає певну позицію (прийняття або

неприйняття) щодо тієї ціннісної моделі, яка домінує в культурному середовищі і обумовлює співпадання або неспівпадання її оцінок з масовими. Оціночні судження за логікою користі, справедливості, добра в їх відношенні до явищ зовнішньої соціальної дійсності мають відносний характер, якщо не спираються на невербальне особистісно-інтуїтивне осягнення першосмислів людського існування [1, с. 11]». Культура, таким чином, це ще й середовище ірраціональних чинників моральності, які формують у людини інтуїтивне, передсвідомісне, архетипічне відчуття необхідності дотримуватися етично-духовної впорядкованості. «Моральний дух вболіває за культуру. Вона для нього не предмет цікавих аналітичних вправ, а надія, з якою етичний дух пов'язує подальше існування людства. Віра в можливість оновлення культури є частиною його життя [173, с. 65]». Культурне середовище, будучи середовищем, що спонукає людину і людство до прогресу, розвитку, самотворчості, утворює простір творчості, у тому числі і моральнісної, яка продукує ті соціокультурні властивості людини, які визначають її як істоту екзистенціально-комунікативну та морально-духовну.

Таким чином, аналізуючи культурне середовище як фундаментальний чинник формування і розвитку моральної культури особистості, можна зробити висновок про те, що саме культура та особистісна через неї самореалізація створюють моральнісну єдність людини і суспільства в усіх формах їх взаємозалежності і функціонування. «Виховна функція культури не лише пристосовує людину до певного природного та соціального середовища, сприяє її соціалізації, вона виступає універсальним фактором саморозвитку індивіда, суспільства. Кожного окремого індивіда або людську спільність правомірно розглядати як продукт власної культурної творчості. Остання полягає, у першу чергу, в невинному розвитку духовних потреб, різноманітних людських

здібностей, продукуванні та здійсненні найзаповітніших мрій і бажань, постановку перед собою і досягнення певних життєвих цілей, програм. Через це кожний новий етап у культурному поступі можна справедливо вважати новим кроком в напрямку розширення горизонтів людської свободи [66, с. 272]». Саме проблема моральнісної свободи є ключовою екзистенцією процесу формування моральної культури особистості, яка прагне до активної самореалізації на основі власних духовно-вольових і творчих зусиль. Людина в етично-аксіологічному плані є істотою, яка будь-що прагне досягти морально обґрунтованого рівня самозвільнення. Моральна ж культура – є центром будь-якої культурної творчості заради реалізації цієї екзистенційної свободи, адже «в серцевині культури знаходиться відношення людини до іншої людини [64, с. 28]». Саме на основі цього відношення і формується фундамент моральної культури особистості, тобто відбувається встановлення комунікативно-екзистенціальних структур моральної свідомості людини, а також усталюються особистісні переконання, ідеали, орієнтири аксіологічно-етичного характеру. У зв'язку з цим, розглянувши феномен культурного середовища як чинника формування моральної культури особистості, можна зробити висновок про те, що в українському суспільстві на всіх рівнях необхідно створювати умови максимального сприяння для доступу населення, особливо молоді, до здобутків національної та світової культури, адже це є необхідною умовою і єдиним шансом для кожної молодої людини для формування її насправді морально-культурних особистісно-феноменологічних структур.

Зрештою, ще одним важливим чинником формування і розвитку моральної культури особистості є фактор «вуличного виховання» з усіма його позитивними, суперечливими та негативними аспектами впливу на утворення особистісно-феноменологічної структури дитини чи молодої людини. У сучасному суспільстві дитина, юнак, молода

людина в процесі активної соціалізації постійно потрапляє в середовище певних субкультур, зокрема «вуличного» типу, що, безумовно має значний вплив на психічний та моральний розвиток юної особи. «Період підлітковості виступає важливим етапом становлення моральної самосвідомості особистості, що визначається складними перетвореннями у її когнітивному, емоційно-ціннісному та поведінковому компонентах. На якісно новому рівні підлітками здійснюється рефлексія моральних понять та якостей особистості, з'являється здатність до децентрації, відбувається формування стійких моральних почуттів, ускладнюється система морально-етичних цінностей та почуттів відповідальності, емпатії, актуалізується емоційно-ціннісне ставлення до іншого та самого себе; активізується прагнення до осмислення власних моральних дій, вчинків, виборів та їх саморегуляції [144, с. 18]». Таким чином, у рамках впливу «вуличного виховання» на процес формування моральної культури особистості вважаємо за доцільне сконцентрувати увагу саме на підлітковій віковій групі, у рамках якої цей тип виховання здійснює найсильніший тиск та моральнісну сферу молодій людини. «Вуличне виховання» в цьому віці є не просто субкультурною активністю або дозвіллевою практикою, але ефективним та дієвим фактором впливу на формування і розвиток юнацької психіки та моральної культури особистості молодій людини.

«Вуличне виховання» має свою специфіку щодо формування моральної культури особистості, що виражається насамперед у суперечливості різних факторів психологічно-етичного впливу – від позитивних (формування можливостей взаємопідтримки, колективізму, відповідальності перед друзями) до негативних (неприйняття соціальних норм і правил, агресивність щодо інших тощо). Стихійність таких впливів веде до того, що основна відповідальність покладається на саму дитину, у якої ще недостатньо сформовані особистісні сили,

здатні до контрольованої та відповідальної реакції на зовнішні психологічно-аксіологічні подразники. «Часто дозволя дитини організується стихійно, тими агентами соціалізації, які не спрямовують її розвиток у соціально-схвалюваному напрямку. Саме вулиця часто стає головним вихователем дитини. Відзначаючи легкість, з якою дитина піддається впливу вулиці, С. Шацький зазначав серед інших причин можливість вільного спілкування та самовираження у межах спільних інтересів та світосприйняття, яке властиве дітям, а також багатоманітність, новизна явищ і подій. На вулиці дитина зустрічає достатньо прикладів поведінки, що легко стають взірцями завдяки своїй доступності. Не можна обійти увагою і привабливість спільної діяльності, оскільки вона підсилює індивідуальні можливості кожної дитини та підлітка, збільшуючи значущість останніх у власних очах. Дух спільної діяльності часто превалює над її змістом, тому навіть у компанії досить спокійних і розсудливих підлітків існують – епізодично чи перманентно – прояви негативних явищ, на кшталт дрібного хуліганства. Спільні інтереси та активна спільна діяльність, властива проведенню вільного часу дітьми та підлітками, роблять вуличні групи референтними для їх членів [84, с. 65-66]». Саме така референтність, зрозумілість та ціннісно-моральна сприйнятливність робить вуличне середовище бажаним для юної людини, яка прагне до самовиявлення в найактивніший спосіб, нехай навіть соціально несхвалений. Вуличне середовище сприяє активному вихованню моральнісної та колективістської культури взаємостосунків, водночас схвалюючи асоціальні вчинки. Саме в такій суперечності міститься і користь, і небезпека впливу «вуличного виховання» на формування і розвиток моральної культури особистості молодшої людини.

Особливо посилюється небезпека такої дихотомії у впливі «вулиці» на формування дитячої психіки та моральнісних якостей у період

фундаментальних суспільних трансформацій, коли знецінюються одні світоглядно-аксіологічні норми, правила, орієнтири та ідеали, а нові ще не набули загального соціокультурного значення. У такі періоди молодь починає відшукувати альтернативні соціальним середовища моральнісно-колективної самореалізації, найактивнішим з яких є спілкування у вуличних угрупованнях, компаніях тощо. Пострадянське перехідне суспільство перебуває в процесі суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних перетворень, що супроводжується парадигмальною трансформацією усіх його сфер. Результатом цього стало зіткнення усталених норм і цінностей, що регулюють поведінку людей, з новими, суперечливими стандартами, що впроваджуються у суспільство засобами масової інформації. Тотальне руйнування традиційних норм і цінностей призвело до невизначеності у виборі засад ідентифікації і, як наслідок, лінії поведінки різних соціальних груп пострадянських суспільств і, насамперед, молоді. «Культурна аномія супроводжується відсутністю інтеграції значної кількості молодих людей до стабільних соціальних інститутів, що вплинуло на їх власну особисту стабільність і успішність, а також на функціонування соціальної системи в цілому. За таких умов молодь змушена обмежуватися нормами і цінностями окремих субкультурних груп за відсутності стійкого сприйняття дійсності, стабільних взаємозв'язків з державою та її інститутами. Соціальними передумовами розповсюдження в трансформаційних суспільствах молодіжних субкультур стала проблема адаптації, ускладненість механізмів рекреації, порушення традиційних механізмів ідентифікації. Тому в сучасних умовах у суспільствах з високим рівнем соціальної стратифікації з втраченими традиційними засобами ідентифікації, молодіжна субкультура виступає як універсальна форма адаптації молоді до мінливих умов існування, у результаті чого вона реалізує не лише свій рекреаційний потенціал,

але й виступає у якості механізму ідентифікації [30, с. 600]». З огляду на це, необхідно відзначити важливість «вуличного виховання» в перехідних суспільствах в аспекті надання молоді певного ціннісного підґрунтя для особистісної самоідентифікації, однак дуже часто такі основи можуть носити асоціальний, агресивний, ренегатний характер, що, у свою чергу, ставить перед суспільством завдання впорядкування та аксіологічного наповнення процесу соціалізації молоді з метою мінімізації негативних впливів «вуличного виховання». Інститути громадянського суспільства місцевих громад у цьому аспекті, з нашої точки зору, мають відігравати активну роль, допомагаючи молоді відшуковувати ціннісно-моральні креативні смисли як в рамках «вуличного», так і в межах соціально-громадського спілкування.

Важливо в рамках проблеми «вуличного виховання» усвідомлювати, що цей феномен є так само необхідним у процесі формування моральної культури особистості молодої людини, як і інші форми зовнішніх морально-виховних впливів. Дитина для гармонійного розвитку особистісної моральної культури має отримувати якомога ширший спектр аксіологічно-етичних можливостей саморозуміння та самореалізації в рамках різних комунікативних форм. «Міжособистісне спілкування підлітка реалізується у спілкуванні з дорослими та спілкуванні з ровесниками. У формуванні особистості їх роль неоднакова. У спілкуванні з дорослими підліток засвоює суспільно значущі критерії оцінок, прийнятні цілі та мотиви поведінки, способи аналізу явищ навколишньої дійсності і способи дій. Спілкування ж з ровесниками стосується більше сфери особистісної, зокрема моральної. Спілкуючись з дорослими, підліток завжди перебуває в позиції молодшого, підлеглого, а за такої умови не всі морально-етичні норми можуть бути ним інтеріоризовані. В стосунках з ровесниками він більшою мірою рівноправний, спектр виконуваних ним ролей є більш широким – від

виконавця до організатора, від приятеля до суперника [84, с. 66]». Це є позитивно-креативним виміром «вуличного виховання» як фактору впливу на формування та розвиток моральної культури особистості молодшої людини. Водночас, бажаним є контроль з боку батьків, школи, громади щодо форм міжособистісного спілкування в дитячих та підліткових неформальних угрупованнях з метою забезпечення від прищеплення дітям внутрішньої потреби у самопрояві в асоціальний, аморальний, девіантний поведінковий спосіб.

Саме прагнення до самоствердження в підлітковій компанії, вуличному середовищі часто призводить до негативних поведінкових форм, метою яких є навмисне порушення соціальної нормативності для підвищення свого рольового статусу в рамках неформального колективу. Прагнення до самоствердження в такій ситуації може призводити до викривлення чи відкидання усталених, традиційних моральних норм та орієнтирів, що часто має негативні наслідки. «Одним з домінуючих мотивів діяльності підлітка є постійна потреба у самоствердженні. Спілкування з однолітками нерозривно пов'язане з бажанням зайняти належне місце в специфічній підлітковій ієрархії, мати повагу та авторитет в своїй компанії та середовищі спілкування загалом. При досягненні цієї мети можна поступитися власними переконаннями, а тим більше не до кінця інтеріоризованими нормами та цінностями, які з дитинства прищеплювалися в сім'ї. І ще легше це зробити дітям, що не мають належного виховання через відсутність чи педагогічну некомпетентність батьків або опікунів. Задля визнання товаришів, підлітки готові здійснювати вчинки всупереч власним інтересам, іти на свідоме порушення правил. Покарання виступає менш суттєвим фактором, аніж репутація серед друзів, менш болючим, аніж посягання на свій спосіб дій, переконання, інтереси та смаки [84, с. 67]». Негативний вплив «вуличного виховання», з одного боку, є очевидним,

але з іншого – важливо звертати увагу, що в аспекті прагнення молодій людині до самоствердження в її психологічно-етичній феноменологічній структурі можуть формуватися такі якості, як особистісна самостійність, відповідальність, можливість творчого ставлення до морального вибору.

Для активного та ефективного формування та розвитку моральної культури особистості важливо, щоб цей процес відбувався в середовищі, де людині були б надані можливості до діяльній самореалізації та несення безпосередньої відповідальності за власні вчинки, що в найбезпосередніший, з нашої точки зору, спосіб забезпечується саме в середовищі «вуличного виховання». Таким чином, вуличне виховне середовище «створює простір, у якому молоді люди можуть почувати себе повноважними представниками, створюючи у них відчуття приналежності до певної групи, що реально чи ілюзорно може гарантувати їм відчуття захищеності та стабільності, пропонуючи певний набір цінностей і соціальних ролей, яких вони були позбавлені в традиційних сферах суспільної життєдіяльності [30, с. 602]». Ті морально-поведінкові моделі, які пропонуються в рамках вуличного середовища, сприймаються молоддю з меншою мірою відторгнення саме тому, що вони створюються самими підлітками, які відчувають в цьому потребу, а також свою творчу причетність до формування певних комунікативних структур. Це також вмотивовує особистісно реагувати на оточуючу дійсність, активно реалізовувати свій моральнісний потенціал, удосконалювати свої соціалізаційні можливості.

Окрім того, ситуативність та стихійність процесу «вуличного виховання» можна розглядати також в аспекті формування здатності до відповідальності, моральності, совісті, адже кожна ситуація тут просто вимагає особистісної відповіді, активної та безпосередньої реакції. «Виховання має бути спрямованим на те, щоб не тільки передавати

знання, а й відточувати совість так, аби людині не забракло здатності почути вимогу, котра міститься у кожній конкретній ситуації [161, с. 220]». Сучасний світ у всьому його ситуативно-інформаційному різноманітті також протягом усього життя людини чинить на неї поведінковий тиск, змушує робити повсякчасний моральний вибір та нести за нього індивідуальну відповідальність. Саме можливості до такої відповідальності достатньо ефективно формуються в рамках процесу «вуличного виховання». Таким чином, можна зробити висновок, що «вуличне виховання», маючи як негативні, так і позитивні аспекти і виміри, є важливим фактором формування та розвитку моральної культури сучасної молоді.

Висновки до третього розділу

Отже, розглянувши різного рівня чинники формування моральної культури особистості, можемо говорити про те, що основною метою цього процесу є реалізація людського прагнення до самоідентифікації та самовираження. «Мета людини – бути самим собою, а умова для досягнення цієї мети в тому, щоб бути для самого себе. Не самозречення і не егоїзм, а любов до себе, не заперечення індивідуальності, а ствердження істинно людської самості – ось найвищі цінності гуманістичної етики. Щоб бути впевненим у власних цінностях, людина має знати саму себе і власну здатність до добра та продуктивності [165, с. 24-25]». Таким чином, розглянувши та проаналізувавши такі чинники формування моральної культури особистості, як сімейне, шкільне та вуличне виховання, а також середовище способу життя, освіти і культури, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, вивчивши особливості родинного виховання, а також його роль у формуванні моральної культури особистості, дійшли висновку, що саме сімейне комунікативно-виховне середовище створює необхідний простір смислових та ціннісних феноменів, які формують у подальшому морально-етичну структуру особистості людини. При цьому виховний вплив родинного середовища носить комплексно-інтегративний характер, у якому поєднуються як трансляція смислоціннісних традицій та орієнтирів соціуму в цілому, так і конкретні поведінкові прояви та міжособистісні взаємодії всіх членів сім'ї зокрема. Така поліфункціональність та багатоспрямованість родинного виховання дозволяє дитині, молодій людині вчитися самостійно та рефлексивно обирати поведінкові реакції та взаємодії, які б відповідали її рівню морально-культурного розвитку. Окрім того, саме родинне коло є осередком, у якому здійснюється первинне осмислення того морально-комунікативного досвіду, який виникає у дитини безпосередньо в рамках її життєдіяльності в сімейному оточенні.

По-друге, дослідивши сучасний спосіб життя української молоді як основу формування моральної культури особистості, виявлено високу соціокультурну роль цього феномену в рамках розгортання тих інформаційно-цивілізаційних процесів, які домінують в сучасному світі. Спосіб життя як засіб впорядкування та гармонізації свого життєвого простору людиною нині знаходиться під значним впливом знаково-інформаційного цивілізаційного середовища, у якому хаотично пропагується багато негативних явищ. У зв'язку з цим, особливо актуалізується проблема дослідження фундаментальних чинників формування моральної культури особистості як засобу протистояння хаосу інформаційних образів та міфологем, які негативно впливають на спосіб життя сучасної молоді. Окрім того, нині існує нагальна необхідність прищеплення сучасній українській молоді цінностей здорового

способу життя як імперативу визначення аксіологічно-культурної сфери особистості.

По-третє, розглянувши сутнісні і формальні характеристики освіти і виховання в системі формування моральної культури особистості, визначено значний потенціал національного педагогічно-виховного середовища щодо прищеплення молодому поколінню моральних цінностей загальнолюдського, гуманістичного характеру. Окрім того, підкреслено, що за внутрішньою, іманентною сутністю освітньо-виховна система сама є глибоко моральнісною, адже ґрунтується на діалогічно-комунікативних, міжособистісних принципах функціонування. Останнє вимагає постійного вироблення та застосування новітніх інноваційно-гуманістичних методів навчання і виховання з метою найефективнішого розвитку морально-культурного потенціалу молоді особистості. Освіта і виховання в той же час відіграють інтегральну роль у формуванні єдиного простору культурно-морального розвитку національного суспільства, адже саме в освітній сфері відбувається актуалізація для молоді ключових культурних національних смислів, символів і цінностей. Окрім того, освіта і виховання є найефективнішими інструментами передачі соціокультурного і цивілізаційного досвіду від покоління до покоління, що також створює передумови для її ефективного використання в якості інструменту формування і розвитку моральної культури особистості.

По-четверте, проаналізувавши феноменологічні характеристики культурного середовища як одного з фундаментальних чинників формування і розвитку моральної культури особистості, підкреслено, що саме культура є інтегрально-комунікативним явищем, яке на основі загальнолюдських гуманістично-творчих та духовно-особистісних та світоглядних орієнтирів утворює цілісність та системність морально-аксіологічної взаємодії між людиною та суспільством. Саме в рамках

такої взаємодії людина перетворюється на особистість, набуваючи, у тому числі й певного рівня моральної культури, який дозволяє їй особистісно самоздійснюватися через екзистенціально-комунікативний контакт з іншою людиною. Культурне середовище створює передумови, завдяки яким людина «переростає» себе, усвідомлює свою високу морально-культурну відповідальність перед іншою особою і суспільством, починає у зв'язку з цим відповідально створювати певні поведінкові моделі моральнісної дії. Таким чином, національне, регіональне, глобально-світове культурне середовище, містячи в собі потенціал перетворення індивіда на особистість як комунікативно-моральну цілісність, має розглядатися як фундаментальний чинник формування і розвитку моральної культури особистості.

По-п'яте, виокремивши проблему «вуличного виховання» як фактору формування моральної культури сучасної молоді підкреслено суперечливий, дихотомічний характер цього феномену, який чинить як негативний, так і позитивний вплив на розвиток моральнісних якостей молоді. З одного боку, відчутним є негативний ефект «вуличного виховання», який полягає в запереченні підлітками, молодими людьми усталених суспільних нормативно-моральних пріоритетів, агресивній асоціальній поведінці, що особливо проявляється в рамках трансформаційних суспільств, у яких зруйновано традиційні структури морально-соціального самообмеження, а нові аксіологічні підґрунтя поведінки ще не сформовані та не усталені. З іншого боку, вуличне середовище надає дитині, підлітку, молодій людині ті можливості, які їм не може надати «суспільство дорослих», а саме сферу повноцінної самореалізації, у якій все залежить від власної поведінки, активності, морально-етичного вибору поведінкових моделей. Цей аспект «вуличного виховання» робить його важливим фактором активного та ефективного

формування та розвитку моральної культури особистості молодій людини.

РОЗДІЛ 4

ФІЛОСОФІЯ МОРАЛЬНОГО САМОВИХОВАННЯ ОСОБИСТОСТІ

Як було доведено в попередніх розділах, формування моральної культури особистості здійснюється під впливом різних чинників. Однак, яким би потужним не був їх вплив, він «заломлюється» з огляду на внутрішнє розуміння, оцінку і самооцінку людини. І від того, як людина розуміє і використовує різноманітні можливості для самовиховання, багато в чому залежить її моральний стан, свідомість, культура. Саме тому інтегральним чинником формування моральної культури особистості є самовиховання. Зупинимося на його характеристиках більш детально.

4.1. Сутність, функції та структура морального самовиховання

Самовиховання – об'єкт вивчення не тільки філософів, але й соціологів, психологів, педагогів і представників інших наук. Водночас наукові засади розуміння співвідношення виховання та самовиховання були закладені саме класичною філософією. Вивчаючи природу людини, дослідники звертали увагу на її біосоціальну сутність, активне ставлення до навколишньої дійсності й власне до себе. До того ж розвиток особистості розглядався ними не лише як дія зовнішніх сил, але й як наслідок діяльності самої людини. Остання у їх поглядах поставала як активний суб'єкт, творець світу і самої себе. Самовиховання у цьому процесі виявлялося обов'язковим атрибутом власного творення. Як наголошував Г. Гегель, здатність пізнавати своє власне «Я» є важливим моментом у духовному розвитку дитини. З цього моменту

вона стає здатною до рефлексії над собою. Але головним у цьому процесі є відчуття, яке у неї прокидається. Це відчуття того, що вона ще не є те, чим повинна бути, і живе бажання стати такою ж, як і дорослі, серед яких вона живе. На думку філософа, це особисте прагнення дітей до виховання є іманентним моментом будь-якого виховання [40, с. 85].

Отже, самовиховання не можна відокремлювати від виховання: це дві сторони єдиного процесу розвитку особистості. З одного боку, виховання окреслює і спрямовує самовиховання, а останнє своєю чергою примножує виховання, підносить його на новий, вищий щабель. З огляду на це В. Сухомлинський застерігав: «Виховання, яке спонукає до самовиховання – це і є, за моїм глибоким переконанням, справжнє виховання [149, с. 241-252]». Водночас А. Адлер наголошував на одному важливому аспекті розвитку особистості: ні спадковість, ні оточення не є його визначальними факторами. На думку вченого, вони лише забезпечують вихідну підставу для розвитку і той вплив, на який індивід відповідає, використовуючи власну творчу силу. Спадковість і оточення вносять свій вклад у формування особистості, але вплив творчого «Я» набагато перевершує їхню дію. Зрештою, як вважав А. Адлер, основне значення має не те, чим людина наділена від народження (спадковість) або з чим вона стикається в житті (середовище), але й те, як вона сприймає щось і розпоряджається ним [5, с. 9-10].

Тому в дослідженнях зарубіжних учених проблемі самовиховання приділяється велика увага. Зокрема, представники гуманістичної психології А. Комбс, А. Маслоу, К. Роджерс та інші основним фактором розвитку особистості вважають активність індивіда у формі самоактуалізації, саморозвитку. Представники цієї персоналістської теорії, тісно пов'язаної з філософією екзистенціалізму, переважно досліджують прагнення людини знайти сенс свого особистого існування

і жити вільно та відповідально згідно з етичними принципами. Вони не визнають визначального впливу потягів, інстинктів або середовища на людину і вважають, що індивіди самі вибирають, як їм жити і якими бути. Наприклад, А. Маслоу вбачав джерела становлення гуманності в самій особистості. З його погляду, вони жодним чином не створені суспільством. Останнє може лише допомогти або перешкодити становленню гуманності людини [99, с. 108-109]. Оскільки таке розуміння розвитку особистості зумовлює специфічну роль виховання, останнє, на думку К. Роджерса, – це різні види становлення, формування вибору, боротьби людини за те, щоб стати особистістю. Мета процесу виховання полягає в тому, щоб навчити людину творити себе як особистість [131, с. 7-8]. Отже, розвиток особистості визначається її внутрішнім прагненням до самоактуалізації як реалізації всіх потенційних можливостей. Особлива цінність у цьому процесі надається самовихованню, завдяки якому особистість розвиває власні здібності, утверджує свою індивідуальність і неповторність.

Сутність та різноманітні проблеми самовиховання з різною мірою інтенсивності вивчалися також вченими країн СНД і вітчизняними дослідниками. Водночас «хоча необхідність самовиховання завжди підкреслювалась у працях великих філософів, психологів і педагогів, проте вітчизняна педагогічна наука радянського періоду ігнорувала стародавні вчення, особливо якщо вони були пов'язані з релігією. Недооцінювалися і праці „буржуазних” педагогів і психологів. Крім того, тоталітарний режим не сприяв належному розвитку самостійності в судженнях, мисленні та поведінці особистості. Самовиховання найчастіше зводилось до виховання дисциплінованості, характеру та волі, правил і способів поведінки [93, с. 67]».

Як не є, але в радянській філософії й науці проблемам виховання та самовиховання приділялася значна увага. Нині ж активність дослідження

цих питань значно зменшилася. Однак у пострадянський період активізується вивчення проблеми самовиховання переважно в прикладному аспекті. Особливо зріс інтерес до розгляду самовиховання як психологічного феномену, розробки проблем професійного самовиховання тощо.

Отже, обговорення змісту, рівня й методології розгляду феномену самовиховання, природи його теоретичної концептуалізації і дотепер не втратило своєї актуальності. Зокрема О. Ковальов, розглядаючи сутність самовиховання, звернув особливу увагу на роль суспільного фактора у вихованні та на взаємозв'язок виховання і самовиховання, а також на значення колективу й сім'ї в організації самовиховання [74, с. 11]. А В. Лозова ще більше узагальнює таке визначення, а саме: «Самовиховання – це діяльність людини з метою вдосконалення своєї особистості [118, с. 32]».

Згідно з дослідженнями К. Абульханової-Славської, самовиховання – це усвідомлений, керований особистістю саморозвиток, у якому в інтересах суспільства й самого індивіда планомірно формуються його якості, потенції та здібності. Принагідно функції вихователя поступово передаються вихованцеві [3, с. 17]. Під час такого саморозвитку відбувається не тільки формування особистості, але й перетворення середовища, у якому вона перебуває. «Внутрішньо сформувати дитину, щоби правда зробила її вільною, неможливо тільки завдяки зовнішнім чинникам. Кожен мусить формувати себе зсередини – формувати у праці, витривало і терпляче, що не завжди молоді дається легко. І власне таке формування називається самовихованням [128]».

З огляду на зовнішні та внутрішні чинники розвитку індивіда Є. Клімов розкрив сутність самовиховання як свідомої, тривалої, систематичної роботи над самим собою з метою формування, зміцнення

ціннісних особистісних якостей [72, с. 88-89]. Як слушно зазначає Ю. Орлов, «самовиховання – це не особливе заняття, яке вибирає людина так само, як вона обирає професію. Самовиховання – це певний тип ставлень, вчинків, дій щодо самого себе і власного майбутнього з погляду відповідності певному ідеалу [114, с. 133]».

Розрізняючи зміст понять «самовиховання» і «саморозвиток», В. Андреев звернув увагу на те, що «саморозвиток» – процес можливий тільки в творчій діяльності, а самовиховання відбувається не тільки в творчій, але й у репродуктивній діяльності, тобто внаслідок безпосереднього копіювання окремих рис і якостей індивіда. На думку вченого, самовиховання – це один з видів людської діяльності, провідною функцією якої є самоврядування особистості в ігровій, навчальній, трудовій, громадській та інших видах діяльності й спілкування з метою розвитку в собі соціально та особисто значущих властивостей і якостей людини [6, с. 11-12].

Білоруський вчений О. Кочетов також особливу увагу зосередив на формах саморозвитку, взаємозв'язку виховання і самовиховання, організації самовиховання у підлітковому віці [78].

У такому самому спрямуванні розгорталися дослідження сутності самовиховання і в розвідках українських учених. Вітчизняні філософи і науковці специфічні особливості самовиховання як фактора розвитку особистості вбачають у тому, що воно найбільшою мірою відображає індивідуальні особливості людини, її нахили та потреби. Опертя на самовиховання дозволяє особистості виявити власні домінуючі задатки, які згодом можуть визначити весь її життєвий шлях, забезпечити ефективний розвиток фізичних, інтелектуальних і моральних якостей. З огляду на це А. Калініченко визначає самовиховання як свідому діяльність людини, спрямовану на «вироблення, удосконалення або зміну нею своїх якостей відповідно до соціальних та індивідуальних цінностей,

орієнтацій, інтересів, що формуються під впливом умов життя і виховання. Завдяки самовихованню забезпечується свідоме сприйняття зовнішніх регулюючих факторів, а особистість стає активним суб'єктом свого творення [67, с. 3]».

Як зазначає Ю. Поліщук, специфіка самовиховання як фактора саморозвитку особистості полягає в тому, що воно серед усіх інших чинників найбільше спирається на індивідуальні особливості людини, її нахили і потреби. Завдяки цьому індивідам вдається виявити власні домінуючі задатки, які можуть істотно вплинути на всю їхню життєдіяльність, забезпечити оптимальний процес соціалізації [126, с. 167-168].

Вивчаючи історичний аспект самовиховання, С. Грищенко виявила, що самовиховання в інтелектуальній і духовній сфері – це насамперед самоосвіта. А ось самовиховання в морально-психологічній сфері полягає в самоконтролі за власними недоліками та вадами [45, с. 71]. «Під самовихованням розуміємо свідому, цілеспрямовану, самостійну роботу особистості над собою з метою формування позитивних і подолання негативних якостей. Поняття „самовиховання особистості” визначається індивідуальними показниками, мотивами, стимулами, етапами, принципами керівництва. При цьому спостерігається нерозривний зв'язок виховання із самовихованням... Виховання, яке переважно визначає характер самовиховання, може сприяти його активізації чи гальмуванню. Одночасно науковці... наголошують на його соціальній природі, ролі суспільного фактора, значущості колективу в організації самовиховання. Окремі дослідники... основними внутрішніми передумовами самовиховання вважають певний рівень самосвідомості, здатність особистості до самоуправління, самовизначення, саморегулювання. Основними методами самовиховання дослідники називають самоаналіз, самоконтроль, самокритику, самонавіювання, самооцінку, самопереконання,

самоспостереження [46, с. 53-54]». З огляду на що М. Боришевський намагається досліджувати самовиховання у площині його значущості в самоактивності особистості [130, с. 377].

Щодо визначення самовиховання, то В. Ягупов розуміє його як цілеспрямовану свідому, систематичну діяльність особистості з метою вироблення в собі бажаних духовних, інтелектуальних, моральних, естетичних, фізичних та інших позитивних рис й усунення негативних. «Самовиховання – це свідомо діяльність, спрямована на якнайповнішу реалізацію вихованцем себе як особистості, в основі якої лежить мотивація самовдосконалення [179, с. 538]».

У більш узагальненій формі цю думку намагаються передати Е. Бондарчук, Л. Бондарчук, В. Кутішенко, Г. Мешко та інші дослідники, з погляду яких самовиховання – систематична і цілеспрямована діяльність особистості, орієнтована на формування і вдосконалення позитивних якостей та подолання негативних [25, с. 124]. Наприклад, В. Кутішенко пише, що «самовиховання – це самостійна, цілеспрямована, систематична робота людини, спрямована на формування і розвиток своїх кращих, соціально цінних якостей і усунення недоліків, яка здійснюється з ціллю максимальної самореалізації. Це вищий тип виховання на основі розвитку вищих психічних функцій. До цих функцій можна віднести: свідомість, волю, увагу, мислення, уяву [86, с. 76]».

Намагаючись дати розгорнуте визначення самовиховання, П. Вітебська наголошує, що «самовиховання – це саморегуляція, самоуправління особистості з метою зміни себе, усвідомлене закріплення зовнішніх регулюючих факторів, це свідомо діяльність людини, спрямована на формування, удосконалення або зміну нею власних якостей відповідно до соціальних та індивідуальних цінностей, орієнтацій, інтересів, що складаються під впливом умов життя і виховання [33, с. 43]». Як похідне

від виховання, вважає С. Пальчевський, самовиховання «поступово виявляється вищою формою розвитку особистості, її духовного „саморуху”. Воно виявляється у діях особистості, спрямованих на досягнення ідеалу самого себе в рамках власних уявних потенційних можливостей [117, с. 344]». Тому, на думку І. Беха, самовиховання – це певний тип ставлення, дій щодо самого себе і власного майбутнього з погляду відповідності певним моральним нормам. Якщо виховання інколи може здійснюватися незалежно від волі та бажання вихованця, то самовиховання як процес усвідомленого, цілеспрямованого і бажаного розвитку можливе лише в разі збігу сприятливих зовнішніх умов та певних внутрішніх передумов. Зокрема, як зазначає вчений, самовиховання ґрунтується на повазі особистості до себе. Як діяльність самовиховання втілюється у взаємодії об'єкта і суб'єкта. Особливість цієї взаємодії пов'язана з подвійністю позиції особистості в самовихованні, оскільки людина одночасно є немовби двома особами стосовно самої себе – вона є особою, яку виховують, і особою-вихователем. До того ж основна мета зазначеного процесу – «створення» індивідумом себе на підставі творчого ставлення до себе [22, с. 129].

Загалом, як підсумок шукань українськими вченими сутності поняття самовиховання, можна навести його означення в «Енциклопедії освіти»: «Самовиховання як свідомо діяльність людини, спрямована на вироблення і вдосконалення позитивних і подолання негативних своїх якостей, на формування своєї особистості відповідно до поставленої мети, є ефективним шляхом розвитку особистості [57, с. 795]». Отже, у нашому дослідженні під самовихованням насамперед матимемо на увазі свідому діяльність, спрямовану на вироблення і вдосконалення позитивних та нейтралізацію негативних власних якостей особистості.

Під цим оглядом специфіка, сутність і функції морального самовиховання постають в особливій площині. Наприклад, С. Анісімов,

розкриваючи специфіку морального самовиховання особистості, акцентує увагу на зв'язку процесу самовиховання з рівнем інтелектуального та емоційного розвитку особистості, її свідомості, з почуттям відповідальності перед суспільством. На його думку, моральне самовиховання припускає високий розумовий, емоційний, вольовий розвиток особистості, навички самоконтролю, свідомого управління своїми думками, почуттями, вчинками, здатність передбачити не лише найближчі, ситуаційні, але й більш перспективні за часом наслідки слів та дій і порівнювати з цими наслідками свої власні цілі та обрані для їх досягнення засоби [9, с. 56-57]. Як вважає О. Бандурка, моральне самовиховання є однією з найбільш важливих умов самореалізації внутрішніх резервів особистості – її здібностей, обдарованості тощо. Важкий процес подолання людиною самої себе, застерігає вчений, пов'язаний із значними психофізіологічними перевантаженнями. Це передбачає формування і реалізацію під час розгортання морального самовиховання особистої і професійної честі, звільнення від егоцентристських настроїв, вміння залишатися скромним тощо [15, с. 147]. Моральне самовиховання ґрунтується на наявності в особистості важливого стимулу – колосального почуття власної гідності, поваги до самого себе, бажання стати кращим. За своєю сутністю воно передбачає віру людини в людину, звертання до честі й гідності особистості [71, с. 28].

Тому Л. Ігнатовський звертає увагу на моральне самовиховання як систематичну вольову діяльність людини, спрямовану на досягнення високої моральної культури, вироблення в собі здатності до самооцінки, саморегулювання, набуття необхідних навичок і вмінь, звичок високоморальної поведінки [63, с. 65-66]. Своєю чергою В. Кисельов застерігає: «Де немає морального самовиховання, там узагалі немає ніякого морального виховання. Жодні заходи самі по собі

анітрохи не змінюють людину на краще, залишаються чимось для неї зовсім зовнішнім, якщо вони не супроводжуються внутрішньою роботою людини над собою, не спонукають її до цієї роботи [71, с. 27]».

Отже, моральне виховання завжди спрямовується на те, щоб спонукати особистість до внутрішньої діяльності, яка стала б такою ж необхідністю, як і потреба в навчанні, праці та інших видах діяльності. Як зазначає Л. Бурдейна, моральне самовиховання – одна із складових частин самоконтролю особистості в процесі її моральної діяльності. Воно полягає в тому, що людина цілеспрямовано розвиває в собі здатність до такої діяльності, формує і вдосконалює себе відповідно до власних уявлень про сутність і призначення людини. З огляду на це моральне самовиховання дослідниця визначає як цілеспрямований, наперед запланований розвиток моральних знань, навичок та умінь, які особистість буде реалізовувати в процесі своєї моральної діяльності [28, с. 4].

Як вважає Н. Тимченко, така діяльність передбачає, що моральне самовиховання – це активний, свідомий, цілеспрямований процес формування й розвитку позитивних і викорінювання негативних якостей особистості відповідно до суспільних потреб, особистих, моральних ідеалів та природи діяльності. Адже моральне самовиховання є доцільною діяльністю особистості, спрямованою на розвиток у собі високих моральних якостей, переходом на вищий рівень індивідуальної свідомості, самовдосконаленням [152, с. 46]. Тому моральна діяльність – це не лише просвітництво, самовиховання і досвід, але й потреби, мотиви, інтереси, цілі, засоби та результат активності індивідів.

З огляду на це, моральне самовиховання невіддільне від реалізації тих соціальних функцій, які притаманні моралі. Однак так само, як і на функції моралі загалом, існують різні погляди вчених на функції

морального самовиховання зокрема. Наприклад, Л. Архангельський виокремлював три основні функції моралі – гносеологічну, регулятивну й гуманістичну, або виховну. Оскільки ці функції є взаємно залежними одна з одною, з погляду вченого, особистість обов'язково підлягає їхньому впливу в процесі морального виховання і самовиховання [11, с. 17-18].

Водночас іншими етиками функціональність моралі розглядається більш широко, тому що моральні підвалини суспільного життя відтворюються в упорядкованій системі моральнісної регуляції, яка охоплює не тільки об'єктивну, але й суб'єктивну площину буття людини. Тому О. Титаренко, А. Гусейнов, В. Бакштановський звернули увагу на регулятивну, виховну, пізнавальну, оцінювальну-імперативну, орієнтаційну, мотиваційну, комунікативну та прогностичну функції моралі. Наголошуючи на їхній взаємодії, вони також виокремили специфіку реалізації функцій моралі у виховному процесі. [98, с. 108-109]. А ось Л. Шевченко найбільш важливими вважає емпірико-описову, теоретико-філософську і нормативну функції моралі [174].

Проте більшість сучасних етиків основною функцією моралі вважають регулятивну. Наприклад, зараховуючи до її структури такі функції як нормативно-установчу, моральної регламентації, моральної субординації і моральної координації, А. Гусейнов, Р. Апресян, А. Зеленкова, В. Малахов вважають, що всі вони забезпечують регуляцію поведінки й відносин людей в різних сферах суспільного життя. Особистість не тільки постійно опановує норми і принципи спілкування та поведінки, але й реалізує різні аспекти морального самовиховання [50; 96]. Позаяк, як застерігає В. Малахов, «найбільш традиційним і відповідним філософській специфіці етики є її вплив на духовний світ самої людської особистості... Реальна орієнтація на позитивні моральні цінності зумовлюється передусім не пропагандою етичних знань, а загальним

станом культури і власним рішенням, власними вольовими зусиллями людей, чоловіків і жінок, для котрих нестерпно принижувати власну гідність, скніти в бездуховності... Пряме завдання етики в даному разі – допомогти наблизитися до рівня, досягнутого культурою людства в осмисленні хвилюючих нас моральних проблем, і разом з тим повніше й виразніше усвідомити неповторність власної ситуації, необхідність творчого зусилля власної волі та думки...

У цьому своєму аспекті, безпосередньо зверненому до духовного світу людини, етика теж постає як наука, що дає нам певні знання. Проте не тільки як наука, а й як необхідний компонент філософської культури та людської духовності загалом. Вживаючи певні вислови й способи думки, апелюючи до феноменів, що виходять за межі мови, думок і досвіду повсякдення, вона тим самим уже створює для мислячої, морально небайдужої душі певну опору, духовне середовище, потрібне для зосередження на відповідному колі питань, для того щоб ці питання і теми взагалі могли існувати як предмет людського мислення. Відомо, що там, де не заведено згадувати про любов, де говорити про неї „соромно”, зникають і роздуми на цю тему, а разом з ними й культура любові загалом [96, с. 40]».

Під цим оглядом В. Лозовой, М. Панов, О. Стасевська та інші вітчизняні дослідники особливу увагу звертають не лише на пізнавальну і виховну функції, але й на функцію гармонізації людських і суспільних відносин. Адже зацікавлений погляд на світ, людей, самого себе дає можливість індивідові оцінити перспективи, отримати цілісне уявлення про сенс людського буття і власного. За допомогою моралі людина пізнає світ морального життя, свій внутрішній світ, внутрішній світ інших людей, власні та людські моральні якості. Пізнання здійснюється з позицій загальнолюдських моральних цінностей, морального ідеалу, розуміння соціального і морального прогресу. Моральні якості людини

як складники її загальної культури є важливою умовою будь-якого пізнання, серед іншого й наукового та художнього. У моральному пізнанні відіграють значну роль моральні почуття, інтуїція, а також віра. У процесі пізнавальної діяльності особистості формуються уявлення про зміст моральних відносин на емпіричному і теоретичному рівнях, що дозволяє розуміти моральну сутність буття і прогнозувати розвиток подій. З огляду на це «пізнавальна функція моралі тісно взаємодіє із світоглядною, оцінювальною, виховною та є продовженням функції соціалізації. Конкретизацією функції соціалізації індивідів або гуманізуючої функції моралі є виховна, де простежується свідоме, цілеспрямоване виховання людини на загальнолюдських та конкретно-історичних моральних цінностях [58, с. 76]».

Виховна функція моралі реалізується через формування особистості, розвиток її самосвідомості, механізмів соціальної, зокрема моральної, саморегуляції, самовдосконалення. Без самовиховного процесу індивід не спроможний сформувати моральні цінності. «Неможливі й становлення та розвиток моральної особистості. У центрі виховного процесу – моральне виховання, зусиллями якого й формується духовний стрижень особистості, механізми її саморозвитку, морального самовдосконалення. Мораль привчає людину дотримуватись правил поведінки, виховує здатність керуватися ідеалами добра, істини, прекрасного, вічного, обирати відповідну лінію поведінки, самовдосконалюватися, тобто формує певний тип особистості з її загальною й моральною культурою. Моральні погляди на мету, сенс життя, розуміння людиною обов'язку, відповідальності перед іншими людьми, оволодіння моральною культурою спілкування, почуттями гідності, честі формуються й викристалізуються у процесі виховання та діяльності, тобто соціалізації. Разом із світоглядною та іншими виховна функція моралі (або мораль) допомагає виробити

нормативний код, що спрямовує на певний алгоритм поведінки [58, с. 76]».

Крім того, у суспільстві в різних соціальних груп, політичних угруповань, розмаїтих громадських об'єднань, особистостей що до них належать, наявні власні інтереси, які не тільки не сходяться або розходяться, а й нерідко бувають протилежними, непримиренними, що призводить до суперечностей у соціальній практиці, аж до антагоністичних. Мораль разом з іншими формами духовного життя і соціальними інститутами завдяки виробленим моральним цінностям і механізмам дозволяє знайти шляхи примирення, залагодження, зняття суперечностей заради єдності, цілісності суспільства відповідно до ідеалів добра, справедливості та гуманізму. Саме в цьому й полягає функція гармонізації людських і суспільних відносин, яка разом із функцією соціалізації індивідів є провідною, «а інші – похідними від них, хоч така точка зору ще не панує серед філософів моралі. Виокремлення соціальних функцій моралі є дещо умовним. У реальному житті вони злиті, нерозривні, взаємодоповнюють одна одну, діють у єдності. Мораль одночасно і орієнтує, і регулює, і оцінює, і виховує людину. У цілісності функціонування виявляється унікальність її впливу на життя людини, спільноти, суспільства. За допомогою своїх функцій мораль здійснює об'єднання, гармонізацію суспільних, групових та індивідуальних інтересів [58, с. 77]».

Водночас деякі вчені схильні розподіляти функції моралі не на основні та похідні, а на загальні та специфічні. На думку Г. Васяновича, до загальних функцій педагогічної моралі належать гносеологічна, ціннісно-орієнтаційна і виховна функції моралі. Наприклад, гносеологічна функція моралі виявляється в тому, що мораль дає людині нові знання про світ і одночасно є формою суспільної свідомості. Ціннісно-орієнтаційна функція моралі полягає в тому, що людина оцінює події, явища та поведінку інших людей з погляду сенсу людського життя з допомогою певної системи ціннісних

орієнтацій. А виховна функція моралі розгортається як спрямовані на виховання моральної особистості моральні настанови, норми, оцінки, стимули та моральні орієнтації [31, с. 21-22].

Як вважають В. Писаренко й І. Писаренко, крім загальних, мораль має також і специфічні функції. До них належать функції корегування, випереджального впливу, відтворення моральних знань, вироблення імунітету проти моральних спотворень. Зокрема, функція корегування полягає в тому, що в дії, вчинки, діяльність людей вносяться певні поправки (методами навчання, моральної оцінки і самооцінки). Згідно з функцією випереджального впливу дія індивіда має позначатися на діяльності та взаєминах з іншими людьми, запобігати відхиленню від моральних норм і правил. Функція відтворення моральних знань виявляється в тому, що мораль не лише охоплює усталений комплекс інформації про мораль, але й постійно збагачується новими. Нарешті, функція вироблення імунітету проти моральних спотворень передбачає захист моральності особистості від різних чинників і явищ: інтенсивних модернізаційних процесів; некритичного запозичення ззовні та примусового застосування економічних і політичних моделей; руйнації базових цінностей християнської культури й експансії нетрадиційних релігій; маніпулювання з допомогою ЗМІ суспільною свідомістю (дезінформація, демонстрація натуралістичних сцен жорстокості, убивств, насильства, розпусти; цілеспрямоване нав'язування асоціальних і протиправних еталонів поведінки та стилів життя за рахунок подання інформації про форми і способи існування злочинного світу тощо). Моральне самовиховання особистості має протистояти аморальним явищам на всіх рівнях: індивідуальному, колективному, національному та загальнолюдському [121, с. 17-19].

Отже, у сучасній науковій літературі активно обговорюється не тільки питання про функції моралі в суспільному житті, але й

функціональність процесу самовиховання особистості. Філософи, соціологи, психологи виокремлюють основні та тісно взаємопов'язані з ними функції морального самовиховання: регулятивну, виховну, пізнавальну тощо. Дехто з науковців виділяє і такі функції морального самовиховання як оцінно-імперативну, ціннісно-орієнтаційну, мотиваційну, комунікативну, прогностичну, ідеологічну та ін. Усі ці функції мають досить важливе самостійне значення в механізмі моральної саморегуляції індивіда, відображаючи головні складові морального саморозвитку особистості. Врахування зазначених функцій сприяє підвищенню якості життя, а також позитивно впливає на ефективність міжособистісного та міжкультурного спілкування.

У процесі морального самовиховання важливими виявляються всі властивості свідомості. Але особливу роль у моральному самовихованні виконує рефлексія як здатність виокремити власне „Я”, критична оцінка своїх якостей. Рефлексивна свідомість проявляється в осмисленні і переживанні людиною не лише окремої дії, вчинку, але й сенсу буття. Виникнення в людини здатності до рефлексії свідчить про високий рівень її самосвідомості, готовність до пізнання самої себе, корекції власної поведінки, способу життя. Рефлексія виявляється тоді, коли особистість подумки виокремлює себе із сфери буття, життєвої ситуації та оцінює з огляду на наявні моральні еталони. Як наслідок, вона може змінюватися, переоцінюючи минуле задля майбутнього, вступати в діалог з собою, уявним співбесідником. Кожен може захищати або засуджувати себе в полеміці, дискусії з собою або уявним співрозмовником, що сприяє порівнянню розбіжних поглядів, пошуку істини. У процесі розвитку людини рефлексивна свідомість виявляється на різних рівнях і в розмаїтих формах. Як властивість індивіда рефлексивність є здатністю відображати не лише свій образ «Я», а й усвідомлювати сутність взаємодії з іншими людьми. У сфері саме міжособистісних

взаємин рефлексія – важливий компонент моральності поведінки індивіда. У рефлексії виявляється боротьба мотивів, моральність особистості. Чим більш розвинена в людини рефлексія, тим важчим є для неї розв'язання конфліктних ситуацій [39, с. 11; 66, с. 52-53]. Через це успіх морального самовиховання значною мірою залежить від зосередження, стійкості, концентрації, розподілу і переключення уваги індивіда. Але в цьому процесі важливим є й мислення, за допомогою якого складаються програми, визначаються етапи морального самовиховання, обираються засоби для розв'язання завдань, контролю й розгляду результатів. Тому моральне самовиховання починається з морального самоусвідомлення – осмислення людиною себе як моральній особистості, свого місця в суспільній дійсності. Структурно воно постає як єдність пізнавальної (самопізнання), емоційно-оцінної (самоствавлення) і дієвольової, регулятивної (саморегуляція) внутрішньої моральної діяльності людини. Але провідною в цій структурі є вольова сфера, яка забезпечує саморегуляцію її внутрішнього світу, активізує діяльність залежно від мети, установок, мотивів поведінки, практичних завдань тощо.

Загалом, структура моральної самосвідомості людини є досить складною. Для неї притаманна розмаїтість форм прояву. До того ж усі вони тісно пов'язані з різними аспектами духовної діяльності індивіда – пізнавальної (самокритичність, самоаналіз, самооцінка, самопереконавання, самоіронія тощо), емоційної (самозадоволення, самоповага, самолюбство, самосхвалення та ін.), вольової (самодисципліна, самонаказ, самоконтроль, саморегуляція, самовимогливість і под.).

Визначальними і найбільш дослідженими структурними компонентами моральної самосвідомості як наслідку самопізнання людиною самої себе вважаються феномени самоусвідомлення, самооцінки, самоаналізу і саморегуляції. Кожна дитина народжується як індивід людського

роду. Проте в процесі життя не кожен стає особистістю. Особистість розглядається науковцями як система, що саморегулюється: індивід здійснює управління власними діями, вчинками, поведінкою, емоційним станом, ставленням до навколишнього середовища. У цьому процесі він також пізнає самого себе. Самопізнання – складний процес визначення своїх здібностей і можливостей, системи цінностей, життєвих намірів і прагнень, провідних мотивів і мотивацій, характеру і темпераменту, особливостей перебігу психічних пізнавальних процесів (відчуття, сприйняття, пам'яті, уваги, уяви, мислення, мовлення). Завдяки цьому особистість має змогу самостійно визначити, яких успіхів може досягнути в житті, а також розкрити можливості вдосконалення власної повсякденної діяльності. Недаремно девіз «Пізнай самого себе» було написано на арці Дельфійського храму ще в V ст. до н. е. в Греції. І хоча він насамперед передбачав пізнання волі богів у своїй долі, давньогрецькі мислителі епохи класицизму переважно витлумачували цей девіз як необхідність розпізнання власного призначення та можливостей на шляху реалізації своєї поведінки.

Отож, моральне самопізнання щонайперше є процесом цілеспрямованого отримання інформації про розвиток моральних якостей власної особистості, який розпочинається із морального самоусвідомлення. Останнє – це одночасне усвідомлення себе як моральної істоти та свого місця і життєвих орієнтирів у суспільній діяльності. Моральне самоусвідомлення дає можливість особистості більш глибоко усвідомити себе й систему моральних вимог, які висуваються щодо неї, а також зрозуміти власні життєві завдання та більш чітко уявити перспективу свого подальшого розвитку.

На підставі морального самоусвідомлення формується моральна самооцінка як погляд людини на міру наявності в неї певних моральних якостей і їх порівняння з ustalеним моральним еталоном.

Моральна самооцінка особистості – це усвідомлення власної ідентичності незалежно від зовнішніх впливів. Вона складається в процесі пізнання людиною себе. За змістом самооцінка розрізняється як завищена, занижена й адекватна. Лише остання однозначно сприяє моральному розвитку людини. А ось завищена або занижена моральна самооцінка ускладнюють цей процес. Те, як людина оцінює себе – відчуття гідності, самозадоволення, самоповага, або приниження, почуття неповноцінності тощо – частково залежить від її соціального статусу. Але ще більшою мірою така моральна самооцінка особистості виявляється залежною від тих оцінок, які вона отримує від значущих для неї осіб [175, с. 248-249].

Об'єктивна моральна самооцінка відіграє важливу роль не тільки в організації самовиховання, але й в управлінні власною поведінкою. Вона виконує кілька функцій: порівняння наявних моральних якостей особистості з існуючими в суспільстві моральними вимогами, фіксації успіхів і недоліків у роботі над собою, корегування (що дозволяє вчасно відмовитися від недосконалих форм та методів роботи над собою, удосконалювати застосування засобів і прийомів, які мають позитивний ефект).

Неодмінною умовою об'єктивної моральної самооцінки є самокритичне ставлення індивіда до себе, вміння правильно реагувати на критичні зауваження інших людей. На підставі самовивчення та моральної самооцінки в суб'єкта формується рішення вдатися до морального самовиховання. Процес ухвалення такого рішення здійснюється, зазвичай, за умов глибокого внутрішнього переживання позитивних і негативних аспектів своєї особистості. Водночас моральна самооцінка формується за двома напрямками: з одного боку, відбувається порівняння самого себе із зразками для наслідування, із висунутими моральними

вимогами, а з другого – повсякденне спілкування особистості з іншими людьми.

Але більш заглибленим самоспостереженням порівняно із моральною самооцінкою є моральний самоаналіз. Самоаналіз під цим оглядом – це умовне розчленування власних думок, почуттів тощо на окремі складові процесу міркування, яке обов'язково передбачає їх синтез. Самоаналіз – ефективний метод з'ясування причиново-наслідкових зв'язків у моральних діях і вчинках. Адже одна й та сама моральна дія може бути наслідком різних спонукальних чинників (моральних якостей особистості, способу її життя тощо). Завдяки самоаналізу індивід може зосереджуватися на головній причині, яка зумовлює його моральну поведінку. Прагнення до морального самоаналізу допомагає йому орієнтуватися в життєвому середовищі, самостверджуватися, посилює у моральній поведінці особистості владу розуму над емоціями, комплексами, інстинктами.

Отже, в процесі морального самовиховання самоаналіз допомагає людині осягати власну моральну сутність, пізнавати різні аспекти своєї особистості. Адже людина набуває досвіду, не лише черпаючи інформацію з різних джерел, але й аналізуючи свої моральні дії, поведінку, вчинки. На підставі зроблених висновків і набутих переживань минулого вона творить власне майбутнє і себе в ньому. Тому що самоаналіз – це процес мисленнєвого розчленування структури особистості на окремі сутнісні сили (на основі результатів діяльності) для розгляду кожної з них, який спричинює самооцінку – судження людини про власні сутнісні сили (порівняно з іншими людьми або з визнаним еталоном) з виявленням сильних і слабких сторін самої особистості. Продуктом самооцінки постає самомодель – синтез перевірених практикою знань про окремі складові структури особистості [106, с. 12-13].

Не менш важливим наслідком морального аналізу і синтезу виявляється моральна саморегуляція як здатність індивіда керувати собою на підставі сприймання й усвідомлення моральних актів власної поведінки та психічних процесів.

Уже на ранніх стадіях онтогенезу шляхом закріплення певних форм поведінки формуються моральні звички, а на підґрунті стихійного нагромадження морального досвіду розвиваються моральні почуття людини. Дійсний моральний смисл таких звичок лише згодом стане зрозумілим індивідові, коли буде вироблене його свідоме ставлення щодо них. Таким способом закріплюються елементарні моральні правила й норми (вітатися, поступатися місцем людині похилого віку) та створюються передумови для засвоєння більш складних моральних вимог. Останні засвоюються шляхом подальшого розгортання самовиховання. Спочатку це відбувається на підставі довільного морального самоусвідомлення, хоча й під особистісним контролем індивіда. Але надалі він безпосередньо зосереджується на свідомому засвоєнні моральних принципів, які перетворюються в переконання особистості та постають ідеальним підґрунтям її совісті.

Розгортанню свідомої моральної саморегуляції сприяють такі важливі компоненти моральної самосвідомості як самоспостереження, самокритика, самопереконання тощо. Зокрема, моральне самоспостереження (інтроспекція – у психології) є умисним, систематичним і цілеспрямованим сприйняттям індивідом власних моральних якостей з метою вивчення їхніх специфічних проявів у конкретних умовах та з'ясування смислу цих якостей, що не може бути репрезентований безпосередньо. Моральне самоспостереження – це стеження суб'єктом за своїми моральними діями, вчинками, думками, почуттями, яке ґрунтується на його загальній спостережливості. З огляду на це індивід за допомогою морального самоспостереження формує в собі здатність

бачити переживання людей (як проявляється горе, радість, задума та ін.), розуміти їх.

Основними видами морального самоспостереження є ретроспективне, пряме і повторне. Наприклад, ретроспективне моральне самоспостереження полягає у відновленні в пам'яті моральних дій та вчинків. Оскільки повнота враження зберігається лише кілька годин, а потім відбувається спотворення пам'яттю пережитого і почутого, під час морального самоспостереження індивідові доводиться звертати увагу на те, що треба згадувати. Пряме моральне самоспостереження – це сприйняття людиною усього того, що з нею безпосередньо відбуваються. Воно найбільш суб'єктивне і потребує вміння прогнозувати моральну дію. Щодо повторного морального самоспостереження, то воно є відновленням подій з метою уточнення, доповнення вражень особистості від своїх моральних дій та вчинків. Найкращою формою морального самоспостереження вважається ретроспективне самоспостереження, яке ґрунтується на пригадуванні результатів перебігу морального стану, пережитого людиною. Індивід може в такий спосіб описати, що переживалося як добро або зло.

Моральне самоспостереження використовується в процесі дослідження явищ, котрі не підлягають безпосередньому сприйманню, і змістовно відрізняється від спостереження як методу наукового пізнання. На відміну від останнього, моральне самоспостереження спрямоване на розгляд внутрішніх, а не зовнішніх проявів індивідуального світу «Я» людини. Тоді як спостереження дозволяє індивіду перебувати в безпосередній сенсорно-перцептивній взаємодії з ним [70, с. 30-31]. Водночас моральне самоспостереження як споглядальна взаємодія з власними внутрішніми моральними процесами невідривне від спостереження за їхніми зовнішніми проявами.

Однією з форм зовнішніх виявів результатів морального самоспостереження вважається метод словесного звіту, чітка організація та структуралізація якого дозволяє узагальнити та «об'єктивувати» зміст моральних переживань, отриманих як результати дослідження. Наполягаючи на необхідності «включити „внутрішній досвід” в єдність об'єктивного зовнішнього досвіду [18, с. 75]», М. Бахтін наголошував, що знаковим матеріалом духовного світу особистості насамперед є слово. Щоправда, внутрішнє мовлення переплітається з масою інших рухових реакцій, які мають знакову природу. Але засадою, кістяком внутрішнього життя є слово. В абсолютній формі внутрішній знак, тобто переживання, існує лише для самоспостереження. При його правильному розумінні самоспостереження не порушує єдності внутрішнього й об'єктивного досвіду. Внутрішнє мовлення, з погляду М. Бахтіна, могло б і зазвучати. Самоспостереження як таке рухається в напрямі від внутрішнього до зовнішнього знака. Воно має виражальну природу, тому розуміння будь-якого знака, як зовнішнього, так і внутрішнього, здійснюється в нерозривному зв'язку зі всією ситуацією існування цього знака. Така ситуація завжди є соціальною. «Орієнтація у власній душі (самоспостереження) реально невіддільна від орієнтації в даній соціальній ситуації переживання [18, с. 78]». Тому будь-яке занурення в самоспостереження можливе лише в нерозривному зв'язку із зануренням у розуміння соціальної орієнтації, вважав учений.

Опрацювання результатів морального самоспостереження за допомогою таких моральних феноменів як самоусвідомлення, самоаналіз, самооцінка, саморегуляція тощо рано чи пізно призводить до формування моральної самокритики. Завдяки їй, людина не тільки розмірковує, але й критично оцінює себе, своє становище в суспільстві, природі, колективі, у сім'ї, у стосунках з іншими. Така критична

самооцінка буває різною: від емоційної, іноді недостатньо обґрунтованої, суб'єктивної до об'єктивної. В одних випадках вона взагалі може бути відсутньою, а в інших може переважати комплекс неповноцінності. Як правило, індивід критично осмислює власну моральну поведінку та внутрішній світ за допомогою внутрішнього монологу або задушевної бесіди з іншими людьми. Внаслідок моральної самокритики відбувається наближення особистості до об'єктивної моральної самооцінки та самопереконання. Отже, моральна самокритика – важливий регулятор поведінки, вимогливості до себе, ставлення до власних успіхів і невдач.

Діалогічна природа моральної самокритики наближає останню за формою до морального самопереконання як свідомого самовпливу індивіда на самого себе з метою перебудови особистісних детермінант моральної поведінки – потреб, інтересів, мотивів, бажань, волінь тощо. Самопереконання – це вплив на себе з метою утвердження нових стосунків і ставлення до власних учинків, сутність якого полягає у висуванні доказів, контрдоказів та їхньої виваженості. Водночас процес морального самопереконання має доцільне логічне підґрунтя і послідовність: по-перше, висувається теза, тобто головна ідея, яку особистість формує для себе; по-друге, збираються факти й аргументи на підтримку основної ідеї; по-третє, моделюється панорама майбутнього. З огляду на логічну складову моральне самопереконання постає діалогом із самим собою, у якому визначається найбільш правильний шлях морального самовиховання. Переконлива аргументація формує в індивіда потребу в свідомому здійсненні певного вчинку на підставі дотримання моральних норм та імперативів. Отже, моральне самопереконання спирається на свідому моральну мотивацію діяльності особистості.

За допомогою самопереконання людина досягає самовизнання необхідності розвитку в собі необхідних моральних якостей або

усунення вад. Відбувається своєрідне розв'язання суперечностей між особистими поглядами, думками, почуттями і вимогами обов'язку, думками і поглядами авторитетної особи, колективу, суспільної думки. Сформовані за допомогою самопереконання думки й погляди додають індивідам упевненості, морально-психологічної стійкості, роблять їх невіддатливими до шкідливих впливів, сприяють мобілізації себе на досягнення завершальної мети самовиховання. «На цій основі зростає самосвідомість, тобто змістовніше розуміється соціальний зміст дій, їх значущість... Покращується й уточнюється уявлення щодо власних здібностей на основі усвідомлення своїх успіхів і невдач, досягнень у відповідних починаннях [146, с. 120]». Це свідчить про те, що моральне самовиховання, спрямоване на реалізацію внутрішнього морального потенціалу особистості, має свідому природу і неможлива без морального самопереконання.

Моральне самовиховання – це складний інтелектуальний, вольовий та емоційний процес, спрямований на розвиток особистості, який полягає у глибокому усвідомленні, цілеспрямованому та критичному ставленні до себе та дій оточуючих, готовності і здатності до самовивчення, порівняння своїх вчинків із вчинками інших, вироблення стійких установок на самовдосконалення. Саме через форми й методи самовиховання (самозобов'язання, самокритика, самоутвердження, самоорганізація, самоконтроль, самозвіт, самозаохочення, самопокарання, самопримус тощо) особистість може досягати вершин морального саморозвитку [16, с. 117-118.]. Стратегія моральної самореалізації інтегрує в собі різні, але одночасно дотичні за змістом та суттю «само»-процеси. Їхня спрямованість чітко визначена єдиною тенденцією – саморозвитком особистості та єдиним результатом – самореалізованістю. До того ж, у структурі стратегій самореалізації людини такі «само»-процеси, як самопізнання, самовдосконалення, самоздійснення,

самостворення, самовизначення, самоідентифікація, самоствердження, саморегуляція, самовираження, самовиховання, самоосвіта, самоорганізація, самозміна відіграють не тільки функціональну (особливе призначення в побудові стратегії самореалізації особистості), але й інструментальну роль (інструменти для досягнення бажаного результату). Водночас вони виявляються ефективними тактиками реалізації морального потенціалу особистості. Тому не можна стверджувати тотожність досліджуваних понять, а лише свідчити про тісний взаємозв'язок між ними та взаємообумовленість у контексті побудови стратегії самореалізації особистості. Особливу цінність репрезентують «само»-процеси як пускові механізми саморозкриття та невід'ємні компоненти індивідуальної стратегії самореалізації молоді [17].

Отже, в структурі морального самовиховання можна виокремити різні елементи. Але особливе місце в ній посідають такі стрижневі елементи, як моральне самоусвідомлення, моральна самооцінка, моральний самоаналіз, моральна саморегуляція, моральне самоспостереження, моральне самокритика, моральне самопереконання та ін. Водночас у навчальній і науковій літературі часто пропонується також виокремлювати в структурі морального самовиховання і такі основні елементи:

1) адекватну самооцінку як джерело процесу морального самовиховання;

2) потребу в морального самовихованні, яка виникає на підставі адекватної самооцінки;

3) мотивацію роботи над собою. Зasadничими мотивами морального самовиховання є особистісні (моральним самовихованням потрібно зайнятися, щоб було за що себе поважати); вузькосоціальні (для отримання доброго ставлення оточуючих); широко соціальні (нести добро людям). У процесі морального самовиховання має бути

сформована цілісна сукупність цих мотивів за умови домінування особистісних;

4) визначення цілі;

5) складання програми морального самовиховання, плану та правил.

Це змістовна сторона роботи над собою, довгостроковий документ, який з часом корегується й уточнюється;

6) прийняття рішення. Це практично завжди є вольовим актом;

7) застосування методів самовпливу;

8) мобілізація своєї моральної вихованості та емоційно-вольової активності. Мобілізувати свою волю і емоції важливо, щоб не перетворити моральне самовиховання в нудну, монотонну роботу;

9) підсумковий самоконтроль;

10) формування нової адекватної самооцінки [86; 132].

4.2. Основні етапи процесу розгортання морального самовиховання

Увиразнення тих або інших структурних компонентів моральної самосвідомості виявляється досить важливим з огляду на необхідність виокремлення його етапів. Наприклад, щодо виокремленої вище структури морального самовиховання, В. Кутішенко пропонує окреслити такі його головні етапи:

- визначення в собі морального недоліку;
- створення морального ідеалу (образу), до якого варто прагнути;
- вивчення власного характеру, позитивних моральних рис, які допоможуть усунути недолік;
- визначення завдань морального самовиховання;
- складання програми морального самовиховання: розробка режиму, комплексу вправ тощо;

- практична реалізація програми;
- оцінка здійсненої роботи, аналіз і синтез перемог та невдач [86, с. 88-89].

Водночас В. Ягупов розрізняє такі основні етапи процесу самовиховання загалом, як:

- усвідомлення вихованцем вимог до своєї діяльності;
- самопізнання, критична самооцінка вихованцем своєї діяльності та поведінки;
- планування роботи над собою, вироблення програми та правил поведінки;
- практична реалізація програми самовиховання із урахуванням усієї складності наступного перегляду намічених позицій;
- самоконтроль, самооцінка та самокоригування дій і поведінки [179, с. 521-522].

З погляду М. Фіцули, перший етап самовиховання пов'язаний із самопізнанням особистістю власного „Я”; виділенням позитивних моральних і фізичних якостей, а також негативних, які необхідно подолати. До методів самопізнання належать самоспостереження, самоаналіз, самооцінка. На цьому етапі особистість приймає рішення працювати над собою. На другому етапі визначається мета і програма самовиховання, а на їх підставі – особистий план самовиховання. Він містить різні завдання, засоби й методи розв'язання поставлених завдань. Третій етап самовиховання пов'язаний безпосередньо з його практичною реалізацією і ґрунтується на використанні способів впливу на самого себе через самонаказ, самопереконавання, самонавіювання, самокритику, самоконтроль, самозвіт [162, с. 280].

З огляду на головні стадії самовиховання можна виокремити й основні етапи морального самовиховання. На першому етапі насамперед виявляється ставлення індивіда до процесу самовиховання шляхом

встановлення тих або тих індивідуальних моральних рис, які в собі необхідно розвинути або подолати. Далі формуються певні спонуки до морального самовиховання – мотиви, свідоме ставлення до самовиховного процесу. Принагідно відбувається усвідомлення того, що моральне самовиховання – це не тільки особиста справа, але й проблема суспільства в цілому.

На другому етапі, який починається з появою бажання морально самовдосконалюватися, допомагають індивіду сформуванню морального ідеалу і підтримувати бажання наслідувати його. З'ясувавши відмінність між собою та ідеалом, людина з'ясовує, які риси вона має в собі виробити, а яких недоліків – позбутися. Орієнтуючись на це, вона складає програму морального самовиховання.

На третьому етапі особистість починає систематично працювати над собою, реалізуючи програму морального самовиховання. Для цього вона долучається до різних видів діяльності, намагаючись регулярно контролювати результати втілення власних моральних рішень.

На цих етапах моральне самовиховання успішно розгортається лише за певних умов, до яких особистість повинна бути спеціально підготовлена. Однією з найбільш важливих умов успішного морального самовиховання є наявність у людини достатньо визначеного життєвого ідеалу. Без загальної життєвої цементуючої ідеї (зокрема, коли поведінка людини визначається лише окремими цілями з нетривалою мотивацією, наприклад, якщо людина живе лише сьогоднішнім днем), стійкої потреби в розвитку в особистості моральної якості не виникає. Як засвідчило проведене соціологічне дослідження, серед 78 студентів торговельно-економічного інституту (56 студентів I курсу та 22 студенти IV курсу) 28,2% серед опитаних взагалі не мають власного життєвого ідеалу (серед них 26,7% – студенти I курсу та 1,5% – IV курсу). Серед 71,8% респондентів, які визначилися зі своїм ідеалом, 16% вбачають

його у своїх батьках, ще 7% – у найближчому оточенні, а 3,5% – у конкретних політичних лідерах, відомих спортсменах тощо. Решта респондентів (71,4%) описують свій ідеал у формі абстрактної особистості, якій притаманні такі риси, як доброта, чесність, толерантність, порядність, щирість, цілеспрямованість, упевненість у власних силах, професійних якостях тощо. Серед опитаної молоді 2,5% не вірить в ідеали, мотивуючи це тим, що конкретний ідеал обмежує розвиток та самовдосконалення особистості, а тому необхідно обирати окремі найкращі якості та риси серед свого найближчого оточення і намагатися розвивати їх у собі [28, с. 142].

Не менш важливою умовою успішного морального самовиховання є наявність чітких, конкретних змістовних цілей, які особистість має ставити перед собою, і досягнення яких потребує подолання достатньо серйозних, неминучих, але переборюваних труднощів. Для успішного самовдосконалення людина повинна порівнювати власні сили із завданнями, які вона ставить перед собою, діяти відповідно до своїх можливостей, щоб виконати максимум з того, що можна реалізувати. Як з'ясувалося внаслідок зазначеного вище соціологічного дослідження, 88,4% студентів I курсу та 95,4% студентів IV курсу мають чіткі, конкретні цілі, яких вони прагнуть досягнути за допомогою саморозвитку, самовиховання і самовдосконалення, котрі ґрунтуватимуться на посиленому, цілеспрямованому навчанні, вихованні моральних якостей, наполегливій праці тощо. Решта (28,2%) не визначилися із цілями, а 5,7% респондентів лише над ними замислилися [28, с. 142].

А ось потреба в програмі морального самовиховання виникає в кожного, хто серйозно переймається розвитком у собі ціннісних якостей та усуненням недоліків. Така програма морального самовиховання конкретизує шлях до ідеалу і визначає заходи боротьби з недоліками,

спрямовуючи діяльність людини [47, с. 58]. Але в 50% студентів I курсу і 45,5% студентів IV курсу ніколи не виникала потреба в складанні програми самовиховання. Як стверджують самі опитані, вони ніколи не замислювалися над цим питанням. Ще 23,2% респондентів I курсу і 27,3% ніколи не склали подібної програми дій щодо самовиховання, але замислювалися над цим, оскільки в них виникала в тому потреба. Решта студентської молоді (28,2% від загальної кількості усіх опитаних) не лише замислювалися над цим питанням, але й робили спроби скласти певний перелік правил власної поведінки, виконання яких було б першочерговою умовою на шляху до морального самовдосконалення [28, с. 142].

Іноді до трьох основних етапів морального самовиховання вчені додають й інші, намагаючись більш послідовно і рельєфно виписати розгортання процесу самовдосконалення особистості. Зокрема, як окремий етап вирізняється контроль і регуляція морального самовиховання шляхом застосування самоконтролю, самозвіту й самооцінки [115, с. 414], сутність яких до того ж розкривається з огляду на методи морального самовиховання. Таке кількісне збільшення етапів морального самовиховання хоча іноді й виправдовує себе, проте сутності його розгортання не змінює.

Водночас важливу роль у моральному самовихованні належить дорослим – батькам, вихователям, учителям, наставникам, науково-педагогічним працівникам та ін. Їхні основні завдання щодо організації морального самовиховання полягають насамперед у поясненні значення й актуальності процесу самовиховання для всебічного розвитку особистості, вихованні вміння здійснювати адекватну самооцінку, формуванні готовності до співпраці з дорослими, які можуть дати поради та рекомендації щодо самовдосконалення.

Батьки складають первинне суспільне середовище індивіда, а отже, відіграють у його моральному самовихованні щонайпершу роль. З одного боку, турбота батьків необхідна для підтримки самого життя людини хоча б тому, що сім'я – це сукупність близьких родичів, які проживають разом [51, с. 678]. А з другого – сім'я є тією системою, яка зумовлює моральний розвиток особистості. Адже сім'я – це також соціальна група, яка складається з чоловіка та жінки, батьків і дітей, двох або декількох поколінь, пов'язана специфічними емоційними, матеріальними та моральними стосунками, насамперед самовідданою взаємодопомогою [160, с. 611]. Отож, моральне самовиховання особистості неможливе поза сім'єю і відбувається, особливо в ранньому віці, під її безпосереднім впливом. Такий вплив має місце не тільки у формі природних моральних вимог батьків або осіб, що їх замінюють, але й як реальний фактор, завдяки якому людина визначається із власними ідеалами, устремліннями, ціннісними орієнтаціями тощо.

Серед особливостей сучасної сім'ї як одного з головних чинників морального самовиховання особистості можна виокремити такі:

- поведінка сім'ї підлягає соціальним нормам, які складаються в процесі розвитку суспільства, формуються тривалий час і є порівняно сталими;
- моральним фундаментом сім'ї є загальні інтереси, взаємна повага, спільне почуття відповідальності;
- сім'я пов'язана із соціальним середовищем, різними і складними зв'язками;
- існування специфічного характеру та розмаїтість зразків сімейної поведінки, засвоєння цих норм ще в дитинстві [92, с. 11-12].

Проте слід також зауважити, що будь-яке втручання дорослих, а особливо нетактовне, у процес морального самовиховання підлітків може викликати з їхнього боку образу. Це у свою чергою може призвести

до розгортання в підлітків адаптивних процесів переоцінки значення ситуації та стосунків з дорослими з метою ослаблення морального дискомфорту і збереження відповідного рівня самооцінки. Цей процес відбувається, як правило, у межах неусвідомлюваної діяльності за допомогою цілої низки механізмів психологічного захисту. Вони діють на щаблях сприйняття і трансформації та вирізняють такі стратегії, як уникнення, мирлюбство й агресія [177, с. 500-501]. Загалом, неналежні умови сімейного життя породжують розвиток акцентуацій, для яких притаманні такі стійкі негативні якості особистості, як жорстокість, грубість, злість, зневажливе ставлення до людей, заздрість, лінощі. Фіксованість на власних примітивних потребах та зневажання оточуючих, породжує конфліктні стосунки з людьми, не сприяє появі прагнення що-небудь виправити у своєму житті, бо такі діти не думають про майбутнє, живуть одним днем, і навіть не живуть ним повноцінно, а «проживають» його. Поведінка та вчинки людини, особливо підлітка, завжди так або інакше асоціюються з його уявленнями про самого себе (образ «Я»). Тому моральна самооцінка є найбільш важливим механізмом особистісної моральної саморегуляції, яка дозволяє індивіду краще орієнтуватися в навколишньому світі, переборювати труднощі, а відтак – формувати власний характер.

Водночас батьки мають обов'язково цікавитися, чим живе їхня дитина, які в неї життєві плани та ідеали, з ким вона товаришує, де проводить вільний час, які в неї успіхи в навчанні. Якщо в дитини формуються помилкові уявлення та переконання, треба починати з їх вивчення, з того, що стало їх підставою. «Розуміння коріння таких негативних моральних якостей, дозволить знайти необхідні аргументи для їх виправлення та нейтралізації. Звичайно, що від власного прикладу батьків, від того, наскільки їхні слова співпадають з їхніми вчинками, буде залежати результат виховних впливів. Самі батьки мають

навчитися бути самокритичними, аналізувати свої дії зі сторони дивлячись на них очами своїх дітей. Один негативний приклад може звести нанівець всі бесіди про мораль та духовність [155, с. 164]».

Морально вихованій людині має бути притаманний цілий набір різних моральних якостей. Сформувати їх лише в колі власної родини індивідові буває досить проблематично. До того ж у процесі морального самовиховання доводиться враховувати й наявні зовнішні впливи. З огляду на це дуже вагомою для розгортання морального самовиховання особистості є допомога вихователів, учителів, педагогів. Для ефективного впливу і всебічного розвитку вихованців, підвищення їхнього духовно-морального рівня сучасні дошкільні заклади та заклади освіти мають значний педагогічний потенціал і можливості:

- професійно підготовлені педагогічні кадри;
- поєднання індивідуальних та групових форм занять;
- використання інноваційних методик і технологій;
- наближення закладів до місць мешкання дітей та молоді;
- створення мережі клубів морального спрямування;
- свободу вибору з боку вихованців певного виду діяльності на підставі власних захоплень з метою розвитку особистості;
- спілкування вихованців у різновікових групах;
- поглиблений розгляд світоглядних та моральних проблем;
- довіра і демократичний (неформальний) стиль у спілкуванні педагогів та молоді тощо [91, с. 106].

Отже, у юнацькому віці для адекватного розвитку морального самовиховання підлітків особливо необхідною є допомога дорослих щодо формування головних моральних принципів і норм моралі, на яких ґрунтується культура поведінки особистості. «Юнаки й дівчата повинні усвідомлювати моральні засади дружби і товаришування, колективізму і гуманізму. На перше місце висувається проблема

вироблення позитивного ставлення до норм та правил спілкування, бажання дотримуватися правил ввічливості з однолітками, формування культури взаємин із дорослими, особливо з батьками. Провідного значення набуває підвищення виховного потенціалу колективу; це пов'язане зі зростаючими інтелектуальними та фізичними можливостями юнацтва, якісно новою соціальною позицією. Характерним новоутворенням цього віку є спрямування молоді в майбутнє. На цій основі відбувається перебудова мотиваційної сфери, розвивається потреба в самовизначенні, зростає роль самооцінки. Інтенсивно здійснюється процес становлення громадянської зрілості, формування життєвої позиції, поглядів та переконань. Нова соціальна роль юнаків і дівчат спрямовує їх на критичний аналіз власних вчинків та поведінки [155, с. 161]». Це у свою чергу підносить пріоритет організаційної виховної роботи з молоддю щодо виховання в неї прагнення дотримуватися норм, правил моральної поведінки, докладати зусиль до вироблення в себе необхідних умінь і навичок, звичок до моральної поведінки. Тому визначити фактичний рівень моральної вихованості юнацтва можна відповідно до наявних знань, стійких навичок, уміння застосовувати ці знання в повсякденній поведінці, мотивів дій і вчинків. Водночас слід урахувати, що досить часто вихованці добре знають правила і норми моральної поведінки, але в житті їх не завжди дотримуються. Так утворюється розрив між знаннями і реальною моральною поведінкою юнацтва. Тому рівень моральної вихованості, культуру моральної поведінки слід оцінювати не за зовнішніми виявами, а за ставленням до інших людей [124, с. 136].

Отже, особливе місце в розгортанні морального самовиховання особистості належить школі – від початкової до вищої. Батьки, разом із педагогами мають проводити спільну роботу з дітьми щодо їх морального самовиховання. З огляду на це важливу роль у становленні моральної

поведінки юнацтва відіграє особистість викладача, його моральні якості. Вихованці завжди хочуть бачити у своєму наставникові не тільки зразок майстерності й освіченості, але й моральної поведінки, глибоку людяність, відповідальність тощо. Спілкування з викладачем, який відповідає ідеалу – багато знає, орієнтується в різних проблемах, завжди доброзичливий і делікатний, ставиться з повагою до вихованців, – виявляється одним із головних джерел позитивного виховного впливу, необхідною умовою морального вдосконалення особистості. Тому педагог має свідомо програмувати власну роботу над удосконаленням своїх моральних звичок та якостей відповідно до вимог його професійної діяльності. «Щоб бути для студентів зразком людської досконалості, педагог повинен постійно працювати не лише над збагаченням своїх професійних знань, але й передусім над збагаченням власного морального капіталу. Для успішної роботи з морального самовиховання педагогу необхідно: уявляти й усвідомлювати ідеал, який може бути обраний для наслідування; знати основні вимоги до моральних якостей педагога, бачити особливості його моральної поведінки у сфері педагогічної діяльності; виявляти дефіцит власних моральних якостей, які можуть стати на заваді досконалого виконання професійних завдань; усвідомлювати необхідність систематичної роботи над удосконаленням, збагаченням своїх соціально-психічних і моральних якостей; володіти науково обґрунтованими методами і засобами самовдосконалення; формувати в собі почуття самокритичності, адекватності в оцінці й самооцінці певних дій. Умовами розвитку педагогічної культури викладача вищої школи, на нашу думку, є: загальносоціальна і особистісна значущість сформованих знань, умінь, навичок, якостей, способів професійно-педагогічної діяльності; визначення мети професійно-особистісного самовдосконалення [119, с. 122]».

У сучасних трансформаційних умовах розвитку українського суспільства різко змінюється система моральних цінностей людини.

Педагоги, наставники мають допомогти вихованцям чітко орієнтуватися в цих змінах і сприяти створенню інтелектуальної та моральної атмосфери, яка б забезпечувала повноцінне формування особистості. Природа моральних цінностей, притаманних українській молоді, відображає розмаїття життєвих умов молодих людей, широкий спектр їхніх моральних ціннісних орієнтацій. Необхідно враховувати, що на формування моральних цінностей сучасної молоді надзвичайно впливають засоби масової інформації, особливо електронні. Пропаганда культу жорстокості й насильства чинить масовий тиск на моральний стан молоді, формує корелятивні щодо нього моделі поведінки і стереотипи сприйняття життя. Тому нині не тільки від дорослих, але й від держави в цілому залежить справа морального оздоровлення молодого покоління. Адже «найвищий рівень морального досвіду особистості характеризує її моральну зрілість, якість особистості, яка сформувалася під впливом конкретно-історичних, суспільних та індивідуальних умов навчання, морального виховання і самовиховання. Моральна зрілість – це високий рівень сформованості в людини моральної самосвідомості, морального самоставлення і саморегуляції своїх дій, вчинків, емоцій і поведінки. Суб'єктивними рушійними силами особистості, за допомогою яких розвивається її самосвідомість, є самооцінка, самоосвіта, самоконтроль і самоствердження. Чим вищий рівень самоусвідомлення, тим продуктивніше здійснюються самооцінка, самоконтроль, самоствердження. У такій низці перебуває людина, яка постійно працює над собою, самокритично оцінює свої духовні досягнення.

Моральне самовиховання покликане допомогти людині сміливіше використовувати можливості моральної творчості, орієнтуючи її на самовдосконалення моральних взаємовідносин [137, с. 298]». Отже, моральна соціалізація, яка відіграє провідну роль у формуванні морального досвіду та свідомості молоді, у побудові їхніх взаємовідносин тощо, за допомогою

дорослих має набути позитивного спрямування. Тому дорослим потрібно докласти всіх зусиль, щоб забезпечити такі об'єктивні та суб'єктивні умови розвитку морального самовиховання підлітків, які б забезпечили розгортання цього процесу в адекватному моральному річищі.

Історичний досвід засвідчує, що в Україні історично склалася своя система морального виховання і самовиховання, яка максимально враховує національні риси і самобутність українського народу. В українській сім'ї моральне виховання дітей завжди здійснювалося через влучну приказку, через легенди, перекази із свого родоводу, із історії рідного краю. На цих засадах виникли і перші пам'ятки педагогічної літератури, рукописні книги морального змісту. Найдавнішою визначною пам'яткою літератури в Україні вважається «Повчання дітям» Володимира Мономаха. Це оригінальний твір, у якому автор висловлював думки загальнодержавного, політичного і морального ґатунку, учив власних дітей бути розумними правителями, захищати інтереси Русі, самим учитися і поширювати освіту, власною поведінкою давати приклад іншим. Свої настанови він ілюстрував прикладами з власного життя. «Усього ж паче – убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуйте і подавайте сироті, і за вдовицю вступіть самі, а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте [і] не повелівайте вбити його, ...не погубляйте ніякої душі християнської. ...Гордості не майте в серці і в умі. ...Старих шануй, як отця, а молодих – як братів. ...Лжі бережися, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибає і тіло [37]». Програма морального виховання Володимира Мономаха була настільки широкою, що її можна було реалізувати лише поєднавши різні ланки освіти й виховання – від сімейних до державних.

Нині вчені намагаються не тільки концептуально досягнути процеси морального виховання і самовиховання, але й зрозуміти, яким чином їх можна значно активізувати. Наприклад, у Миколаївському державному

університеті імені В.О. Сухомлинського було проведено формувальний експеримент з методики активізації процесу морального самовиховання студентів гуманітарних факультетів, яка передбачала організаційно-мотиваційний, інформаційно-змістовий, операційно-діяльнісний та інтеграційно-творчий етапи його реалізації. У експерименті взяли участь 126 осіб експериментальних та 128 осіб контрольних груп студентів 1-4 курсів. Експериментальне дослідження здійснювалося поетапно, охоплюючи виховну роботу викладачів педагогічних дисциплін, діяльність кураторів академічних груп; запровадження спецкурсу «Основи самовиховання студента університету»; самостійну пізнавально-творчу діяльність студентів [139; 140].

На першому етапі велася цілеспрямована робота з орієнтації мети, завдань, змісту, прийомів, методів, засобів і форм організації виховної роботи на гуманітарних факультетах на особистість студента, його життєві ціннісні орієнтації, можливості розвитку і самореалізації. Вносилися необхідні зміни до планів виховної роботи різного рівня. Для викладачів педагогічних дисциплін та кураторів запроваджувалися педагогічні тренінги з проблем активізації самовиховання студентів. В експериментальних групах проводилися бесіди, диспути, літературні світлиці, тематичні творчі вечори, читацькі конференції та виставки-презентації літератури з проблем морального самовиховання; організовувалися зустрічі з діячами науки і культури; відвідування студентами театрів, концертних залів, музеїв. У позааудиторну роботу зі студентами 1-2 курсів запроваджувалась діяльність диспут-клубу «Школа самовиховання».

На другому етапі збагачувався теорією й методикою самовиховання зміст дисциплін педагогічного циклу та позанавчальної виховної роботи. Створювались умови для ціннісного сприйняття та особистісного привласнення студентами знань з теорії та практики самовиховання.

Вносилися зміни до програм педагогічних навчальних курсів з метою ознайомлення студентів з ідеями та концепціями розвитку й саморозвитку особистості, технологіями самовдосконалення й життєтворчості. На заняттях створювалися педагогічні ситуації, що сприяють усвідомленню студентами власної індивідуальності, спонукають до самовиховання. Застосовувалися діалогічні, проблемні, ігрові методи навчання: проблемні ситуації, вікторини, ігри та ін.

На третьому етапі здійснювалася робота зі стимулювання самовиховної діяльності студентів. Запроваджувався спецкурс «Основи самовиховання студента університету», спрямований на цілісне оволодіння студентами технологією самовиховання. Застосовувалися інтерактивно-рефлексивні, творчі форми, методи та прийоми роботи: ділові та творчі ігри, тренінги, дискусії, діагностичні методики та тести, творчі роботи, конкурси, проекти, елементи аутотренінгу. Для активізації роботи студентів із самовиховання використовувалися розроблені нами методичні рекомендації «Технологія самовиховання особистості».

Завданням четвертого етапу було створення умов для формування досвіду самовиховної діяльності студентів з метою усвідомлення ними себе як суб'єктів особистісно-професійного розвитку. Студентами велася систематична робота зі щоденниками самовдосконалення, створювалися особистісно-професійні автопортрети, плани самовдосконалення, програми життєтворчості. Студенти залучалися до різних видів діяльності: підготовки творчих і наукових робіт, виступів на наукових конференціях, проведення виховних заходів під час педагогічних практик, участі в університетських конкурсах, проектах, літературної творчості, підготовки публікацій у газеті «Педагог», участі у святах, роботі клубів.

Результати формувального експерименту визначалися шляхом аналізу тестувань та анкетувань студентів; проведення діагностичних контрольних робіт; вивчення змісту щоденників особистісно-професійного

самовдосконалення; творчих робіт; самоаналізу студентів щодо систематичності та активності самовиховної діяльності. На підставі розгляду одержаних результатів було визначено динаміку розвитку самовиховної активності в контрольних та експериментальних групах. Як засвідчив порівняльний аналіз результатів дослідження, у контрольних та експериментальних групах після завершення формувального експерименту кількісні показники та якісні характеристики вияву рівнів розвитку самовиховної активності студентів у експериментальних групах були значно вищі, ніж у контрольних. Зокрема, в експериментальних групах кількість студентів з низьким рівнем самовиховної активності зменшилася на 35,5% (у контрольних групах відповідно на 6,2%), з середнім рівнем – збільшилася на 21,5% (у контрольних групах – на 5,4%), з високим – збільшилася на 14% (у контрольних групах – на 0,9%). Отже, результати експериментальної перевірки виявили позитивну динаміку розвитку самовиховної активності студентів, що дає підстави стверджувати ефективність організаційно-педагогічних умов активізації процесу морального самовиховання студентів гуманітарних факультетів університету [139, с. 19-20].

У сучасній Україні все більше уваги приділяється створенню передумов для оновлення змісту і технологій морального самовиховання, яке розуміється як процес залучення особистості до створеної людством системи цінностей, сприяння становленню особистості та розвитку її творчої активності. Водночас соціальний фон виховання молоді залишається недостатньо сприятливим. Прискорення трансформації суспільства, зміни в поглядах на життєві ідеали призводять до виникнення в молоді відчуття нестабільності, невизначеності життєвих перспектив. Тому нині головними моральними цінностями української молоді виявляються вартості «масової людини» з притаманною їй вузькопрагматичною світоглядною орієнтацією. Цей процес є природним для України, яка

входить до світової спільноти, а тому формує серед громадян звичайний для західного суспільства масовий тип особистості. Проте не треба впадати у відчай, оскільки працювати над собою ніколи не пізно. Але жодним видом праці не можна оволодіти, не доклавши до цього особливих зусиль. Подолання труднощів, набуття фізичної досконалості, формування знань і вмінь, реалізація програми морального самовиховання тощо потребують виняткової роботи над собою. Як приклад, часто наводять факти з життя уродженця Полтавщини космонавта Георгія Берегового. Про його вік свідчить участь у Великій Вітчизняній війні, під час якої йому було присвоєно звання Героя Радянського Союзу. А скільки наполегливості треба було проявити Г. Береговому і в здобутті необхідних знань, і в фізичних тренуваннях, і в моральних випробуваннях, щоб стати героєм-космонавтом, науковцем та керівником Центру підготовки космонавтів. Не в кожного вистачає сили волі примусити себе вчитися і працювати, використовувати для здобуття знань, оволодіння професією свій вільний час. Для цього треба бути ще й творчо одержимою людиною.

З огляду на це надзвичайно актуальною є необхідність створення такої моделі виховання й самовиховання молоді, що давала б їй можливість самостійно формувати систему цінностей, адекватну сучасним умовам життя, і на цій підставі оптимально вирішувати питання власної життєтворчості. Одним із важливих шляхів вирішення цієї проблеми є активізація морального самовиховання особистості, яка відчуває потребу в самоствердженні та самореалізації.

Висновки до четвертого розділу

Таким чином, розглянувши та проаналізувавши сутність, загальні і специфічні функції, структуру та основні етапи процесу морального

самовиховання особистості, можемо зробити низку взаємопов'язаних висновків.

По-перше, розглядаючи моральне самовиховання як інтегральний чинник формування моральної культури особистості та усвідомлюючи, що самовиховання є об'єктом вивчення не тільки філософів, але й соціологів, психологів, педагогів і представників інших наук, ми водночас наголошуємо на тому, що наукові засади розуміння співвідношення виховання та самовиховання були закладені саме класичною філософією. До того ж розвиток особистості розглядався ними не лише як дія зовнішніх сил, але й як наслідок діяльності самої людини, яка постає як активний суб'єкт, творець світу і самої себе.

По-друге, дослідивши та врахувавши погляди зарубіжних і вітчизняних дослідників, які всебічно розглядали проблеми сутності самовиховання з огляду як на зовнішні, так і на внутрішні чинники розвитку особистості та специфічні особливості самовиховання як фактора розвитку особистості, досліджуючи самовиховання в площині його значущості в самоактивності особистості, у нашому дослідженні самовиховання визначаємо як свідому діяльність, спрямовану на вироблення і вдосконалення позитивних та нейтралізацію негативних власних якостей особистості.

По-третє, підкресливши, що моральне самовиховання невіддільне від реалізації тих соціальних функцій, які притаманні моральному самовихованню та дослідивши сучасні наукові погляди щодо цього питання, виокремлено такі головні функції морального самовиховання, як регулятивна, виховна, пізнавальна, а також, функції морального самовиховання як оцінно-імперативна, ціннісно-орієнтаційна, мотиваційна, комунікативна, прогностична, ідеологічна та ін. Усі ці функції мають досить важливе самостійне значення в механізмі моральної саморегуляції індивіда, відображаючи головні складові морального саморозвитку особистості. Врахування зазначених функцій сприяє підвищенню якості життя, а також

позитивно впливає на ефективність міжособистісного та міжкультурного спілкування.

По-четверте, визначено найбільш досліджені структурні компоненти моральної самосвідомості як наслідку самопізнання людиною самої себе. Особливе місце в структурі морального самовиховання можна виокремити різні елементи, але особливе місце в ній посідають такі стрижневі елементи, як моральне самоусвідомлення, моральна самооцінка, моральний самоаналіз, моральна саморегуляція, моральне самостереження, моральна самокритика, моральне самопереконавання та ін.

По-п'яте, увиразнення тих або інших структурних компонентів моральної самосвідомості виявляється досить важливим з огляду на необхідність виокремлення його етапів. З огляду на головні стадії самовиховання виокремлено й основні етапи морального самовиховання. На цих етапах моральне самовиховання успішно розгортається лише за певних умов, до яких особистість повинна бути спеціально підготовлена. Водночас важливу роль у моральному самовихованні належить дорослим – батькам, вихователям, учителям, наставникам, науково-педагогічним працівникам та ін.

ВИСНОВКИ

Головним висновком дисертаційного дослідження є той, що формування моральної культури особистості є надзвичайно важливою в сучасній соціокультурній та цивілізаційній ситуації сферою світоглядної рефлексії, від ефективності використання здобутків якої значною мірою залежить потенціал розвитку суспільства, держави, країни і людства в цілому.

Філософське розуміння моралетворення постає як процес і результат духовно-практичного освоєння світу, у якому моральні норми не тільки осмислюються на рівні людської свідомості чи освоюються почуттями, але й впроваджуються в практику на рівні людської діяльності, зумовлюють надзвичайну актуальність у трансформаційному суспільстві, яким нині є Україна.

Середовищем формування моральної культури особистості постають трансформаційні процеси в сучасному українському суспільстві. Аналіз різних вимірів та аспектів теоретико-методологічних засад розуміння філософії морального виховання особистості в умовах суспільних трансформацій, доводить, що сама природа суспільної трансформації, що відбувається в нашій країні, у поєднанні із зовнішніми глобалізаційними впливами вимагає постійного оновлення та інноваційної розробки нового категоріального та теоретико-методологічного апарату щодо дослідження феномену морального виховання особистості в сучасному світі.

Надактуальною залишається нині проблема подолання рудиментів радянської системи виховання, які протягом останніх двох десятиліть продовжують чинити глибоко негативний вплив на загально-соціальну та особистісно-індивідуальну морально-етичну ситуацію в Україні. Від радянської системи морального виховання «соціалістичної особистості» нам

залишилися такі феномени, як моральнісна апатія, пасивність, неініціативність, особистісна безвідповідальність тощо, які поглиблюють свій негативний вплив, поєднуючись з аксіологічною матрицею домінантного нині масово-споживацького глобального суспільства. Враховуючи це, ми визначили фундаментальну актуальність та нагальну необхідність розробки нової інноваційно-гуманістичної теоретико-методологічної та світоглядно-аксіологічної моделі національного морального виховання особистості, яка б враховувала як необхідність позбавлення негативних чинників пострадянської трансформаційної ситуації, так і протидії глобальним загрозам соціокультурного та антропокультурного характеру. Лише на основі таких принципів, на нашу думку, можливе створення дійсно сучасної інноваційно-гуманістичної парадигми відродження української національної морально-духовної сфери, яка, у свою чергу, забезпечуватиме кожній людині умови для морально-культурної самореалізації.

Одним з головних пріоритетів українського трансформаційного суспільства є становлення демократичного врядування та ринкової економіки, а фундаментальна роль у вирішенні такого завдання відводиться морально-духовному рівню розвитку національної, суспільної та особистісної свідомості.

Процес морального виховання особистості є багатограним та складним феноменом, якій містить у собі значні масиви інформаційно-ціннісних образів, що зумовлює важливість єднання національних і глобальних морально-культурних пріоритетів. Водночас, важливо, брати до уваги те, що загальнолюдські цінності та цінності сучасного глобального споживацького суспільства є різними соціокультурними феноменами. Важливо, формуючи національну систему морального виховання, не підмінити перші останніми, адже саме в цьому полягає основна небезпека для морального здоров'я людини на всій планеті.

Окреслюючи поняття «моральна культура особистості», його зміст та структурно-функціональний вимір, виявлено, що цілісний феноменологічно-сутнісний та світоглядно-аксіологічний розгляд поняття моральної культури особистості, яке виступає одним з основних складників духовної культури особистості, поєднує в собі різноманітні феномени, що включають в себе як зовнішньо-нормативні соціально-моральні настанови, так і духовно-вольові, морально-енергетичні потенції особистості. У зв'язку з цим моральне виховання особистості повинне не лише прищеплювати зовнішні формально-нормативні знання і вміння, тобто формувати в людини здатність виконувати соціально-моральні настанови, але й створювати для особистості середовище реалізації своїх морально-духовних, творчо-вольових потенцій до ціннісно-культурної самореалізації та комунікативно-екзистенціальної взаємодії та діалогічності. Саме ці можливості людини виходити за межі соціально-моральної обумовленості та індивідуальної обмеженості, творити комунікативно-діалогічну дійсність, здійснювати морально-екзистенціальний вибір, нести особистісну та соціокультурну відповідальність і єднають людину зі світом духовної культури людства, загальнолюдськими цінностями, перетворюють людину на активного суб'єкта соціокультурної активності.

Крім того, слід розглядати структурну єдність та системну функціональність моральної культури як цілісність, що складається з моральної свідомості, моральних почуттів та моральної діяльності. Будь-яка система виховання та формування високого рівня моральної культури особистості має брати за основу усвідомлення ключових взаємозв'язків між структурними елементами даного феномену, а також розробляти певний інструментарій морально-виховних впливів, ґрунтуючись на специфічних властивостях кожного з таких елементів. Загалом же, нами обґрунтовано необхідність вироблення системи морально-виховного забезпечення особистісного розвитку, яка ґрунтувалася б на інноваційно-гуманістичних

принципах, адже моральна культура особистості, як і її складові – моральна свідомість, моральні почуття і моральна діяльність, – є феноменами, які поєднують у собі як зовнішньо-соціальні чинники, так і внутрішньо-духовні, моральнісно-вольові потреби, прагнення, ідеали і переконання людини. Особливо важливо знаходити якнайефективніше застосування гуманістичним морально-виховним технологіям у суспільстві, що переживає трансформаційний період, коли людині важко знаходити сталі підґрунтя для морального самовизначення в соціокультурному та цивілізаційному середовищі.

Аналіз загальних характеристик моральної культури в сучасному українському суспільстві, засвідчує глибоко кризовий стан, пов'язаний насамперед з тим морально-культурним вакуумом, який утворився через суспільну трансформацію, у рамках якої відкинуті аксіологічні орієнтири колишньої тоталітарної системи, але ще не стали дієвими нові, а національна мораль відроджується надзвичайно повільно. У такій ситуації кризовий антропокультурний та морально-етичний стан українського суспільства доповнюється згубним впливом з боку аксіологічно-агресивної глобально-споживацької цивілізації, яка настійливо нав'язує свої параметри стилю життя та індивідуально-споживацького вибору.

Серед основних чинників формування моральної культури особистості, нами виділені такі: сімейне виховання, сучасний спосіб життя, освіта, культурне середовище і вуличне виховання.

Сімейне комунікативно-виховне середовище створює необхідний простір смислових та ціннісних феноменів, які формують у подальшому морально-етичну структуру особистості людини. При цьому виховний вплив родинного середовища носить комплексно-інтегративний характер, у якому поєднуються як трансляція смислоціннісних традицій та орієнтирів соціуму загалом, так і конкретні поведінкові прояви та міжособистісні взаємодії всіх членів сім'ї зокрема. Окрім того, саме родинне коло є осередком, у якому

здійснюється первинне осмислення того морально-комунікативного досвіду, що виникає в дитини безпосередньо в рамках її життєдіяльності в сімейному оточенні.

Дослідивши сучасний спосіб життя української молоді як основу формування моральної культури особистості, виявлено високу соціокультурну роль цього феномену в рамках розгортання тих інформаційно-цивілізаційних процесів, які домінують в сучасному світі. Спосіб життя як засіб впорядкування та гармонізації свого життєвого простору людиною нині знаходиться під значним впливом знаково-інформаційного цивілізаційного середовища, у якому хаотично пропагується багато негативних явищ.

Розглянувши сутнісні і формальні характеристики освіти і виховання в системі формування моральної культури особистості, визначено значний потенціал національного педагогічно-виховного середовища щодо прищеплення молодому поколінню моральних цінностей загальнолюдського, гуманістичного характеру. Окрім того, підкреслено, що за внутрішньою, іманентною сутністю освітньо-виховна система сама є глибоко моральнісною, адже ґрунтується на діалогічно-комунікативних, міжособистісних принципах функціонування. Освіта і виховання в той же час відіграють інтегральну роль у формуванні єдиного простору культурно-морального розвитку національного суспільства і є найефективнішими інструментами передачі соціокультурного і цивілізаційного досвіду від покоління до покоління, що також створює передумови для її ефективного використання в якості інструменту формування і розвитку моральної культури особистості.

Культурне середовище також виступає одним з фундаментальних чинників формування і розвитку моральної культури особистості, оскільки саме культура є інтегрально-комунікативним явищем, яке на основі загальнолюдських гуманістично-творчих та духовно-особистісних цінностей

та світоглядних орієнтирів утворює цілісність та системність морально-аксіологічної взаємодії між людиною та суспільством. Саме в рамках такої взаємодії людина перетворюється на особистість, набуваючи, у тому числі, і певного рівня моральної культури, що дозволяє їй особистісно самоздійснюватися через екзистенціально-комунікативний контакт з іншою людиною.

Виокремивши проблему «вуличного виховання» як фактору формування моральної культури сучасної молоді, підкреслено суперечливий, дихотомічний характер цього феномену, який чинить як негативний, так і позитивний вплив на розвиток моральнісних якостей молоді. З одного боку, відчутним є негативний ефект «вуличного виховання», що полягає в запереченні підлітками, молодими людьми усталених суспільних нормативно-моральних пріоритетів, агресивній асоціальній поведінці, що особливо проявляється в рамках трансформаційних суспільств, у яких зруйновано традиційні структури морально-соціального самообмеження, а нові аксіологічні підґрунтя поведінки ще не сформовані та не усталені. З іншого боку, вуличне середовище надає дитині, підлітку, молодій людині ті можливості, які їм не може дати «суспільство дорослих», а саме сферу повноцінної самореалізації, у якій все залежить від власної поведінки, активності, морально-етичного вибору поведінкових моделей. Цей аспект «вуличного виховання» робить його важливим фактором активного та ефективного формування та розвитку моральної культури особистості молодої людини.

Розвиток особистості відбувається не лише як дія зовнішніх сил, але й як наслідок діяльності самої людини, яка постає як активний суб'єкт, творець світу і самої себе. Таким чином моральне самовиховання постає як інтегративний чинник формування моральної культури особистості, і яким би могутнім не був вплив зовнішніх та внутрішніх чинників, процес формування моральної культури «переломлюється» через внутрішнє

розуміння, оцінку і самооцінку людини; й від того, як людина розуміє й використовує різносторонні можливості, багато в чому залежить її моральний стан, свідомість, культура.

У нашому дослідженні самовиховання визначається як свідомо діяльність, спрямована на вироблення і вдосконалення позитивних та нейтралізацію негативних власних якостей особистості. Крім того, моральне самовиховання невіддільне від реалізації тих соціальних функцій, які притаманні моральному самовихованню, а до головних функцій морального самовиховання відносимо регулятивну, виховну та пізнавальну. Усі ці функції мають досить важливе самостійне значення в механізмі моральної саморегуляції індивіда, відображаючи головні складові морального саморозвитку особистості. Врахування зазначених функцій сприяє підвищенню якості життя, а також позитивно впливає на ефективність міжособистісного та міжкультурного спілкування. У структурі морального самовиховання виокремлюються різні елементи, але особливе місце в ній посідають такі стрижневі елементи, як моральне самоусвідомлення, моральна самооцінка, моральний самоаналіз, моральна саморегуляція, моральне самоспостереження, моральне самокритика, моральне самопереконання та ін.

Проблема формування моральної культури особистості в трансформаційний період має хороші перспективи як наукова тема не тільки для вітчизняної, але й для світової гуманітарної науки. Її методологічні, соціально-філософські дослідження набувають особливої як теоретичної, так і практичної ваги.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аболина Т. Г. Исторические судьбы нравственности: философский анализ нравственной культуры / Т. Г. Аболина. – К. : Лыбидь, 1992. – 196 с.
2. Аболіна Т. Г. Моральнісна культура в контексті соціокультурної динаміки (філософсько-етичний аналіз) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня доктора філософ. наук : спец. : 09.00.07 «Етика» / Т. Г. Аболіна. – К., 1999. – 27 с.
3. Абульханова-Славская К. А. Психология и сознание личности / К. А. Абульханова-Славская. – М.–Воронеж, 1999. – 224 с.
4. Авдіянц Г. Формування основ моральної культури молодших школярів: сутність, зміст, специфіка формування / Г. Авдіянц, М. Медик // Гуманізація навчально-виховного процесу. Науково-методичний збірник. – Слов'янськ: СДПУ, 2010. – Випуск LII. – Ч. 2. – С. 163–170.
5. Адлер А. Наука жить / А. Адлер ; [пер. с англ.]. – К. : Изд-во: Port-Royal, 1997. – 287 с.
6. Андреев В. И. Педагогика творческого саморазвития. Инновационный курс. / В. И. Андреев. – Казань : ЦИТ, 1996. – Книга 1. – 567 с.
7. Андреева Т. О. Світоглядні проблеми сучасної України / Т. О. Андреева, С. О. Стасенко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Спецвипуск. – С. 256–260.
8. Андрієнко О. В. Морально-релігійні джерела демократичного світогляду / О. В. Андрієнко // Гуманітарний часопис: Збірник наукових праць. – Харків : ХАІ, 2011. – № 1. – С. 57–62.
9. Анисимов С. Ф. Введение в аксиологию / С. Ф. Анисимов. – М. : Современные тетради, 2001. – 128 с.

10. Апресян Р. Г. Понятие общественной морали (опыт концептуализации) / Р. Г. Апресян // Вопросы философии. – 2006. – № 5. – С. 3–17.
11. Архангельский Л. М. Марксистская этика: предмет, структура, основные направления / Л. М. Архангельский. – М. : Мысль, 1985. – 239 с.
12. Бабій І. В. Моральне виховання особистості / І. В. Бабій // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. – Черкаси : ЧНУ імені Богдана Хмельницького, 2009. – Випуск 157. – С. 19–22.
13. Багаутдинов А. М. Формирование нравственной культуры студенчества (социально-философский анализ): дисс. ... канд. философ. наук: 09.00.11 / Айрат Багаутдинов. – Уфа, 1997. – 158 с.
14. Бандура О. О. Єдність цінностей та істини у праві: монографія / О. О. Бандура. – К. : Видавництво НАВСУ, 2000. – 200 с.
15. Бандурка О. М. Професійна етика працівників органів внутрішніх справ: навчальний посібник / О. М. Бандурка. – Харків : Вид-во НУВС, 2001. – 220 с.
16. Барна М. В. Структура стратегії самореалізації особистості / М. В. Барна // Актуальні проблеми навчання та виховання людей в інтегрованому освітньому середовищі: тези доповідей. – К. : Університет «Україна», 2011. – 470 с.
17. Барна М. В. Ціннісне самоствавлення – основа ефективної стратегії самореалізації студентів-інвалідів / М. В. Барна // Психологічні перспективи. – 2010. – Випуск 15. – С. 9–18.
18. Бахтин М. М. Проблема содержания, материала и формы в словесном художественном творчестве. Литературно-критические статьи / М. М. Бахтин. – М. : Худож. литература, 1986. – 543 с.
19. Беляева Е. В. Индивидуальный и коллективный субъекты морали в эпоху глобализации / Е. В. Беляева // Філософія. Культура. Життя:

міжвузівський збірник наукових праць. – Дніпропетровськ : Дніпропетровська державна фінансова академія, 2009. – Випуск 33. – С. 4–11.

20. Бех І. Д. Виховання особистості: навчально-методичний посібник : у 2-х книгах / Іван Бех. – К. : Либідь, 2003.

Книга 1: Особистісно-орієнтований підхід: Теоретико-технологічні засади. – 2003. – 280 с.

21. Бех І. Д. Духовні цінності в розвитку особистості / І. Д. Бех // Педагогіка і психологія. – 1997. – № 1. – С. 124–129.

22. Бех І. Д. Особистісно зорієнтоване виховання: наук.-метод. посібник / І. Д. Бех ; М-во освіти України. Ін-т змісту і методів навчання. – К. : ІЗМН, 1998. – 203 с.

23. Бойчук М. А. Демократичний розвиток України в умовах глобалізації / М. А. Бойчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 54 (№ 11). – С. 531–534.

24. Бойчук П. Відображення моральних якостей особистості у змісті української народнопедагогічної концепції / Петро Бойчук // Педагогіка і психологія професійної освіти. – 2011. – № 3. – С. 171–180.

25. Бондарчук Е. И. Педагогика и психология / Е. И. Бондарчук, Л. И. Бондарчук. – К. : МАУП, 2002. – 168 с.

26. Боришевський М. Дорога до себе: Від основ суб'єктності до вершин духовності: монографія / Мирослав Боришевський. – К. : Академвидав, 2010. – 416 с.

27. Буева Л. П. Духовность и проблемы нравственной культуры / Л. П. Буева // Вопросы философии. – 1996. – № 2. – С. 75–81.

28. Бурдейна Л. І. Формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів торговельно-економічного профілю: дис. ... канд. пед. наук : 13.00.07 / Бурдейна Людмила Іванівна. – Тернопіль, 2005. – 242 с.

29. Бурдейна Л. І. Формування моральної культури студентів вищих навчальних закладів торговельно-економічного профілю: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / Л. І. Бурдейна. – Тернопіль, 2005. – 20 с.

30. Васильчук Є. О. Молодіжна субкультура як засіб ідентифікації, соціалізації та соціального становлення особистості / Євген Васильчук // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 56 (№ 1). – С. 600–606.

31. Васянович Г. П. Педагогічна етика: навч. посіб. / Г. П. Васянович. – К. : Академвидав, 2011. – 256 с.

32. Вечерок Т. В. Сімейні традиції у моральному вихованні старшокласників: методичний посібник / Т. В. Вечерок. – Херсон : Айлант, 2004. – 84 с.

33. Вітебська П. В. Самопізнання як основа глибокого психологічного розвитку особистості і формування педагогічного оптимізму вихователя / П. В. Вітебська // Наука і освіта. – 2010. – № 9. – С. 43–49.

34. Вовканич С. Й. Згуртування нації як ідеологічна соціогуманістична проблема України ХХІ сторіччя / С. Й. Вовканич // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки. Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея / Відп. редактор Іван Копич. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 568–598.

35. Вовкун В. В. Масова культура та проблеми формування особистості: історико-культурологічний контекст / Василь Вовкун // Культура і сучасність. Альманах. – 2011. – № 1. – С. 113–119.

36. Вознюк Н. М. Етико-педагогічні основи формування особистості: навчальний посібник / Н. М. Вознюк. – К. : Центр навчальної літератури, 2005. – 196 с.

37. Володимир Мономах. Поучення [Електронний ресурс] / Володимир Мономах. – Режим доступу: <http://izbornyk.org.ua/litop/lit.htm>

38. Ворожбіт В. В. Сутність духовно-морального виховання школярів / В. В. Ворожбіт // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах. Збірник наукових праць. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. – Випуск 15. – С. 219–230.

39. Гагіна Н. В. Педагогічні умови формування у майбутніх менеджерів умінь конструктивної взаємодії у ситуації конфлікту : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / Н. В. Гагіна. – Житомир, 2011. – 21 с.

40. Гегель Г. Энциклопедия философских наук : в 3 т. / Г. Гегель ; [пер. с нем.]. – М. : Мысль, 1977. – Т. 3. Философия духа. – 471 с.

41. Глазунова Т. В. Сенс життя і проблеми духовності в контексті ціннісних орієнтацій молоді / Т. В. Глазунова // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології. – Рівне : РДГУ, 2010. – Випуск 10. – Т. 1. – С. 41–47.

42. Гончаренко С. У. Український педагогічний словник / С. У. Гончаренко. – К. : Либідь, 1997. – 376 с.

43. Гордилов В. Влада. Культура. Індивід / В. Гордилов // Соціальна психологія. Науковий журнал. – 2004. – № 5 (7). – С. 36–47.

44. Гриджук О. Є. Пріоритети культурної політики на сучасному етапі суспільної трансформації / О. Є. Гриджук // Науковий вісник Національного лісотехнічного університету України: Збірник науково-технічних праць. – Львів : НЛТУ України, 2007. – Випуск 17.6. – С. 296–307.

45. Грищенко С. В. Історичний аспект самовиховання / С. В. Грищенко // Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія: Педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2011. – Вип. 85. – С. 67–71.

46. Грищенко С. В. Проблеми самовиховання у формуванні особистості / С. В. Грищенко // Вісник Черкаського університету: збірник

наук. ст. Серія Педагогічні науки. – Черкаси : Вид-во ЧНУ ім. Б. Хмельницького, 2008. – Вип. 123. – С. 51–56.

47. Грищенко С. В. Складові програми самовиховання особистості / С. В. Грищенко // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка. Серія: педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Випуск 61. – С. 58–64.

48. Груца-Мьонсік У. Взаємозв'язок шкільного та родинного виховання у системі моральної освіти молоді / Уршуля Груца-Мьонсік // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Випуск 14. – С. 155–175.

49. Гуненко Д. В. Феномен моралі: спроба структурно-функціонального аналізу / Д. В. Гуненко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 40. – С. 217–228.

50. Гусейнов А. А. Этика : учебник / А. А. Гусейнов, Р. Г. Апресян. – М. : Гардарики, 2002. – 472 с.

51. Даль В. Толковый словарь живого великорусского языка : в 4 т. / В. Даль. – М. : Русский язык, 1978. – 987 с.

52. Демкив О. Экономическая мораль украинского общества в общеевропейском и внутрорегиональном измерении / О. Демкив, Л. Кондратик // Социология : теория, методы, маркетинг. – 2007. – № 4. – С. 5–37.

53. Державна національна програма «Освіта. Україна ХХІ століття». – К. : Райдуга, 1994. – 62 с.

54. Дзюба І. Деякі проблеми і перспективи української культури / І. Дзюба // Вісник Національної академії наук України. – 2001. – № 3. – С. 18–22.

55. Дудченко В. С. Духовність українського суспільства: історія, проблеми, перспективи / В. С. Дудченко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 51. – С. 200–205.

56. Дулін П. Г. Консолідуєча функція духовних цінностей у розвитку українського суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. філософ. наук : спец. : 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / П. Г. Дулін. – К., 2011. – 38 с.

57. Енциклопедія освіти / [голов. ред. В. Г. Кремінь; Акад. пед. наук України]. – К. : Юрінком Інтер, 2008. – 1040 с.

58. Етика: Навчальний посібник / [Лозовий В. О., Панов М. І., Стасевська О. А. та ін. ; за ред. проф. В. О. Лозового]. – К. : Юрінком Інтер, 2002. – 224 с.

59. Етичні норми і цінності: проблема обґрунтування / [Аболіна Т. Г., Єрмоленко А. М., Кисельова О. О., Малахов В. А.]. – К. : Стилос, 1997. – 243 с.

60. Захарченко М. В. Духовно-нравственная культура как категория (Проблема категориального разворачивания понятия) / М. В. Захарченко // Образование. Экономика. Общество. – 2009. – № 5–6 (15–16), октябрь–декабрь. – С. 12–17.

61. Здравомыслов А. Г. Потребности. Интересы. Ценности / А. Г. Здравомыслов. – М. : Политиздат, 1986. – 233 с.

62. Зеленкова І. Л. Етика: учбовий посібник і практикум / І. Л. Зеленкова, О. В. Беляєва. – К. : НТООО «Тетра Системі», 1997. – 320 с.

63. Игнатовский Л. И. Нравственное самовоспитание личности в условиях развитого социализма / Л. И. Игнатовский. – М. : Высшая школа, 1979. – 135 с.

64. Исаев В. Д. Человек в пространстве цивилизации и культуры / В. Д. Исаев. – Луганск : Світлиця, 2003. – 188 с.

65. Іванченко Л. І. Виховання моральності особистості в умовах сучасних модернізаційних змін / Л. І. Іванченко // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді: Збірник наукових праць. – Кам'янець-Подільський : Видавець Зволейко Д. Г., 2010. – Випуск 14. – Книга 2. – С. 37–44.

66. Ільїн В. В. Філософія: підручник [в 2 частинах] / В. В. Ільїн, Ю. І. Кулагін. – К. : «Альтерпрес», 2002.

Частина II : Актуальні проблеми сучасності. – 2002. – 480 с.

67. Калініченко А. І. Педагогічні умови організації самовиховання студентської молоді : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук. : спец. 13.00.04 «Теорія та методика професійної освіти» / А. І. Калініченко. – Тернопіль, 2002. – 24 с.

68. Карлова В. В. Українська національна ідея на сучасному етапі: сутність та особливості формування нової моделі / В. В. Карлова // Держава та регіони. Науково-виробничий журнал. Серія: Гуманітарні науки. – 2010. – № 4. – С. 164–168.

69. Кдирова І. О. Сучасні тенденції розвитку культурної сфери в Україні та її вплив на духовне життя суспільства (аналіз соціокультурної ситуації в сучасних умовах) / Інеш Кдирова // Актуальні проблеми історії, теорії та практики художньої культури. Збірник наукових праць. – К. : ДАКККіМ, 2011. – Випуск XXVI. – С. 167–175.

70. Киричук О. В. Психологія життєвого самовизначення апліканта на ринку праці: постановка проблеми / О. В. Киричук, С. О. Тарасюк // Актуальні проблеми професійної орієнтації та професійного навчання незайнятого населення в умовах фінансово-економічної кризи: зб. наук. пр. IV Всеукр. наук.-практ. конф., 30 жовт. 2009 р. – К., 2009. – С. 30–35.

71. Киселев В. П. Нравственное самовоспитание / В. П. Киселев. – М. : Просвещение, 1977. – 130 с.

72. Климов Е. А. Психология профессионального самоопределения / Е. А. Климов. – М. : Академия, 2007. – 302 с.

73. Клічук А. В. Феномен моралі та її вплив на еволюційні процеси в суспільстві / А. В. Клічук, О. Р. Клічук // Інтелект. Особистість. Цивілізація: Тематичний збірник наукових праць із соціально-філософських проблем. – Донецьк : ДонНУет, 2011. – Випуск 9. – С. 52–59.

74. Ковалев С. М. Воспитание и самовоспитание / С. М. Ковалев. – М. : Мысль, 1986. – 287 с.

75. Коваль П. М. Психолого-педагогічні чинники педагогічної дії в системі вчитель-учень, викладач-студент / П. М. Коваль // Витоки педагогічної майстерності. Збірник наукових праць Полтавського національного педагогічного університету імені В. Г. Короленка. Серія «Педагогічні науки». – Полтава, 2011. – Випуск 8. – Частина II. – С. 143–148.

76. Козленко П. Ю. Моральний вектор освіти як ціннісно-смісловий імператив духовного буття особистості : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец.: 09.00.10 «Філософія освіти» / П. Ю. Козленко. – Одеса, 2009. – 22 с.

77. Кольцова О. С. Моральне виховання в історії педагогічної науки / О. С. Кольцова // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Науковий журнал. – Харків : ХОВНОКУ-ХДАДМ, 2008. – № 11. – С. 99–101.

78. Кочетов А. И. Как заниматься самовоспитанием / А. И. Кочетов. – Минск : Вышэйшая школа, 1995. – 274 с.

79. Кравченко О. Структурний аналіз моральної свідомості особистості / Олена Кравченко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Науково-теоретичний збірник. Педагогіка. Психологія. Філософія: збірник наукових праць. – Переяслав-Хмельницький, 2009. – Вип. 18. – С. 315–318.

80. Кравчук Л. Проблема сімейного виховання як наукова проблема / Лілія Кравчук // Наукові записки. Серія: Педагогічні науки. Збірник наукових праць. – Кіровоград : КДПУ імені Володимира Винниченка, 2010. – Випуск 88. – С. 137–139.

81. Кругляк М. С. Проблеми морально-етичного виховання сучасної молоді / М. С. Кругляк // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2010. – № 7 (194). – Частина 1. – С. 122–127.

82. Кудрик В. В. Вплив гуманістичної моралі на здоровий спосіб життя учнів / В. В. Кудрик, Т. Р. Грицюк // Науковий вісник Волинського національного університету імені Лесі Українки. Серія: Педагогічні науки. – Луцьк, 2010. – № 13. – С. 90–92.

83. Кулібабчук В. В. Моральне виховання молоді як проблема української освіти [Електронний ресурс]. / В. В. Кулібабчук // Гуманізм та освіта: матеріали VIII науково-практичної конференції ВНТУ. – Режим доступу : <http://conf.vstu.vinnica.ua/humed/2006/>

84. Кулініченко В. Л. Соціальна анімація як альтернатива «вуличному» вихованню / В. Л. Кулініченко, А. А. Скибчук // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: Збірник наукових праць. – К. : ІВЦ Політехніка, 2011. – № 3 (11). – С. 65–69.

85. Культурологічний словник-довідник / [автор-укладач Гіптерс З. В.]. – К. : ВД «Професіонал», 2006. – 328 с.

86. Кутішенко В. П. Вікова та педагогічна психологія (курс лекцій): навчальний посібник / В. П. Кутішенко. – [2-ге вид.]. – К. : Центр учбової літератури, 2010. – 128 с.

87. Кучеренко І. М. Політична етика у сучасних соціотрансформаційних процесах: український контекст : автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. політ. наук : спец. 23.00.02 «Політичні інститути та процеси» / І. М. Кучеренко. – К., 2007. – 22 с.

88. Латигіна Н. А. Цінності та ідеали демократії / Н. А. Латигіна // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Випуск 50. – С. 654–661.

89. Лебедина Е. В. Нравственное воспитание студенческой молодежи / Е. В. Лебедина // Вісник луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Педагогічні науки. – 2012. – № 1 (236). – С. 147–152.

90. Левчук З. С. Нравственная культура личности существенные характеристики и факторы развития / З. С. Левчук // Идеологические аспекты военной безопасности. – 2010. – № 1. – С. 11–15.

91. Лисенко С. А. Моральне виховання молоді в діяльності позашкільних закладів освіти / Лисенко С. А., Пятак Н. М. // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах: зб. наук. пр. – Запоріжжя: [б. в.], 2010. – Вип. № 9 (62). – С. 104–112.

92. Лісіна Л. О. Специфіка сучасної сім'ї як соціального інституту виховання / Л. О. Лісіна // Дошкільна освіта. – 2008. – № 3(21). – С. 9–14.

93. Лукач О. М. Педагогічні умови виховання моральної культури студентів педагогічних ВНЗ / О. М. Лукач // Актуальні питання культурології. Альманах наукового товариства «Афіна» кафедри культурології. – Рівне : РДГУ, 2010. – Випуск 10. – Том 1. – С. 145–149.

94. Макаренко В. Теоретичні основи формування морально-етичних цінностей у школярів 1–4 класів засобами українського народознавства / В. Макаренко, В. Стеценко // Гуманітарний вісник ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди». Науково-теоретичний збірник. Педагогіка. Психологія. Філософія. – Переяслав-Хмельницький, 2011. – Вип. 21. – С. 173–177.

95. Макарчук С. А. Роздуми про національну ідею / С. Макарчук // Вісник Львівської комерційної академії. Серія – гуманітарні науки.

Ювілейний збірник на пошану Степана Гелея. – Львів, 2011. – Вип. 10. – С. 529–537.

96. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій / В. Малахов. – [6-е видання]. – К. : Либідь, 2006. – 378 с.

97. Малахов В. А. Етика. Курс лекцій: навчальний посібник / В. А. Малахов. – К. : Либідь, 1996. – 304 с.

98. Марксистская этика: учебное пособие для вузов / [А. И. Титаренко, А. А. Гусейнов, В. И. Бакштановский и др.]. – М. : Политиздат, 1986. – 366 с.

99. Маслоу А. Самоактуализация / А. Маслоу // Психология личности. Тексты. – М. : МГУ, 1982. – С. 108–117.

100. Мельник В. В. Формування морально-світоглядних і культурних засад національної самосвідомості українського народу / В. В. Мельник // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2012. – Випуск 58 (№3). – С. 315–326.

101. Мешко Г. М. Вступ до педагогічної професії: навчальний посібник / Г. М. Мешко. – К. : Академвидав, 2010. – 200 с.

102. Мовчан В. С. Історія і теорія етики: курс лекцій / В. С. Мовчан. – Дрогобич : Коло, 2003. – 508 с.

103. Мухина В. С. Детская психология: феноменология развития. Детство, отрочество: учебник для студентов вузов / В. С. Мухина. – [5-е изд., стереотип.]. – М. : Издательский центр «Академия», 2000. – 456 с.

104. Надурак В. Трансформація моральних цінностей українського суспільства: актуальні проблеми / В. Надурак // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2011. – Випуск 14. – С. 128–134.

105. Нестеренко В. Г. Вступ до філософії: онтологія людини: навчальний посібник для студентів вищих учбових закладів / В. Г. Нестеренко. – К. : Абрис, 1995. – 336 с.

106. Нестеренко Г. О. Синергетичний вимір самореалізації особистості в умовах трансформації суспільства : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Г. О. Нестеренко. – К., 2003. – 20 с.

107. Оболонский А. В. Мораль как детерминанта политического поведения / А. В. Оболонский // Политическая концептология. – 2008. – № 2. – С. 129–156.

108. Овсянкіна Л. А. Мораль в системі економічної життєдіяльності людини та суспільства (соціально-філософський аспект) : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спеціальність 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Л. А. Овсянкіна. – К., 2003. – 23 с.

109. Овчаренко К. Ф. Сучасність та перспективи християнської етики в освітньому просторі України / К. Ф. Овчаренко // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В. М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2011. – Спецвипуск. – С. 481–488.

110. Овчарова О. Особливості впливу історичних подій на моральне виховання радянської молоді у II половині XX століття / О. Овчарова // Гуманізація навчально-виховного процесу : науково-методичний збірник. – Слов'янськ : СДПУ, 2012. – Випуск LIX. – Ч. 2. – С. 120–125.

111. Овчарова О. М. Завдання морального виховання учнівської молоді в другій половині XX століття / О. М. Овчарова // Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах : збірник наукових праць. – Запоріжжя : Класичний приватний університет, 2011. – Випуск 15. – С. 23–28.

112. Оленічева О. Л. Сучасні педагогічні тенденції родинного виховання дітей дошкільного віку / О. Л. Оленічева // Таврійський вісник освіти. Науково-методичний журнал. – 2011. – № 4 (36). – С. 77–83.

113. Опанасюк В. Духовне виробництво в умовах сучасного демократичного суспільства / Валентина Опанасюк // Людинознавчі студії. Збірник наукових праць ДДПУ імені Івана Франка. Філософія. – Дрогобич : ДДПУ імені Івана Франка, 2010. – Випуск 22. – С. 4–15.
114. Орлов Ю. М. Восхождение к индивидуальности : книга для учителя / Ю. М. Орлов . – М. : Просвещение, 1991. – 287 с.
115. Ортинський В. Л. Педагогіка вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / В. Л. Ортинський. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 472 с.
116. Павелків Р. В. Розвиток моральної свідомості та самосвідомості в молодшому шкільному віці : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня докт. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Р. В. Павелків. – К., 2005. – 40 с.
117. Пальчевський С. С. Педагогіка: навч. посіб. / С. С. Пальчевський. – К. : Каравела, 2007. – 576 с.
118. Педагогика: учебное пособие [для студентов педагогических вузов] / [Лозовая В. И., Камышанченко Е. Н., Москаленко П. Г., Троцко А. В.]. – Белгород : Изд-во Белгород. гос.ун-та, 1997. – 284 с.
119. Педагогічна культура викладача вищої школи: навч. посіб. [для студ. вищ. навч. закл.] / [В. І. Завіна, С. В. Омеляненко та ін.]. – Кіровоград : [б. в.], 2005. – 199 с.
120. Печко Н. В. Творчість як необхідний компонент морального виховання особистості / Н. В. Печко // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Філософія. Психологія. Педагогіка. – 2009. – № 2 (26). – С. 118–120.
121. Писаренко В.И. Педагогическая этика / В. И. Писаренко, И.Я. Писаренко. – [изд. 2-е.]. – Минск : «Народная аскета», 1986. – 240 с.
122. Півторапавло В. В. Роль сімейного виховання в процесі формування особистості в сучасних умовах / В. В. Півторапавло,

О. М. Гречина, І. С. Коваль // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка: Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки. – 2011. – № 7 (218). – Ч. 1. – С. 73–78.

123. Пішак О. Моральні відносини як невід’ємна складова міжособистісних взаємин і загальнолюдських цінностей / Оксана Пішак // Вісник Прикарпатського університету. Філософські і психологічні науки. – 2010. – Випуск XIII. – С. 83–88.

124. Погребняк О. А. Виховання культури поведінки юнацтва / Погребняк О. А. // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету. Серія: педагогічні науки, фізичне виховання та спорт. – Чернігів, 2009. – Випуск 64. – С. 133–136.

125. Подкопаєва Ю. В. Вплив сім’ї та сімейних цінностей на формування духовності особистості дитини / Ю. В. Подкопаєва // Проблеми сучасної психології. Збірник наукових праць Кам’янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка АПН України. – Кам’янець-Подільський, 2010. – Випуск 9. – С. 323–334.

126. Поліщук Ю. Й. Соціально-педагогічна діяльність сучасних громадських молодіжних об’єднань в Україні : монографія / Ю. Й. Поліщук. – Тернопіль : ТНПУ, 2005. – 432 с.

127. Полякова Т. Н. Системный подход к изучению гуманитарной культуры личности / Т. Н. Полякова // Гуманитарная культура личности – основа и цель современного образования: монография. – СПб. : Издательство «Союз», 2008. – С. 87–100.

128. Послання Папи Івана Павла II до молоді всього світу Рагати Семвер з нагоди Міжнародного року молоді [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.management.com.ua/vision/vis015.htm>

129. Прокофьев А. В. О возможностях реабилитации идеи коллективной ответственности / А. В. Прокофьев // Вопросы философии. – 2004. – № 7. – С. 73–85.
130. Психологія : підручник / [Ю. Л. Трофімов, В. В. Рибалка, П. А. Гончарук та ін. ; за ред. Ю. Л. Трофімова]. – К. : Либідь, 2005. – 580 с.
131. Роджерс, К. Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / К. Р. Роджерс ; [перевод с английского М. М. Исениной]. – М. : Издательская группа «Прогресс», «Универс», 1994. – 480 с.
132. Рувинский Л. И. Самовоспитание личности / Л. И. Рувинский. – М. : Мысль, 1984. – 140 с.
133. Руда Н. Г. Інституціоналізація моралі в контексті прикладної етики / Н. Г. Руда // Гуманітарний часопис : збірник наукових праць. – Харків : ХАІ, 2008. – № 1. – С. 118–123.
134. Рудич Ф. М. Політичний режим і народовладдя: спроба політологічного аналізу / Ф. М. Рудич // Політичний менеджмент. – 2010. – № 2. – С. 3–16.
135. Савицька Л. І. Культурно-соціологічний аналіз здорового способу життя / Л. І. Савицька, В. О. Аврахов // Вісник Національного технічного університету України «Київський політехнічний інститут». Політологія. Соціологія. Право: збірник наукових праць. – К. : ІВЦ «Політехніка, 2010. – № 1 (5). – С. 82–87.
136. Саморегуляція соціального організму країни: монографія / [за наук. ред. В. П. Беха; В. П. Бех (голова), Н. В. Крохмаль, Г. О. Нестеренко]. – К. : Вид-во НПУ імені М.П. Драгоманова, 2010. – 652 с.
137. Саяпіна С. А. Моральне виховання студентської молоді у соціально-педагогічному середовищі ВНЗ / С. А. Саяпіна // Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді : збірник наукових праць. – Київ, 2008. – Випуск 12. – Книга II. – С. 296–303.

138. Семиколенов В. М. Мораль в інформаційному суспільстві : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.04 «Філософська антропологія, філософія культури» / В. М. Семиколенов. – Сімферополь, 2006. – 16 с.

139. Серeda І. В. Організаційно-педагогічні умови активізації процесу самовиховання студентів гуманітарних факультетів університету : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. пед. наук : спец. 13.00.07 «Теорія та методика виховання» / І. В. Серeda. – Миколаїв, 2005. – 21 с.

140. Серeda І. В. Спецкурс «Основи самовиховання студента університету» як засіб активізації самовиховання студентів / І. В. Серeda // Наукові праці. Науково-методичний журнал. Педагогічні науки. – Миколаїв : ЧДУ ім. П.Могили, 2005. – Випуск 37. – Т. 50. – С. 68–71.

141. Ситник П. К. Духовність як рушійна сила суспільного розвитку / П. К. Ситник // Державне управління в Україні: реалії та перспективи: збірник наукових праць; за заг. ред. В.І. Лугового, В.М. Князева. – К. : Вид-во НАДУ, 2005. – С. 363–367.

142. Сіркiзюк В. В. Основи національного виховання: навчально-методичний посібник / В, В. Сіркiзюк. – Кам'янець-Подільський : Абетка-Нова, 2004. – 303 с.

143. Слесик К. М. Моральна самосвідомість і моральна поведінка у структурі процесу формування етичної культури учнів / К. М. Слесик // Збірник наукових праць Хмельницького інституту соціальних технологій Університету «Україна». – Хмельницький : ХІСТ, 2011. – № 4. – С. 152–155.

144. Сокол Л. М. Моральний вибір як умова становлення самосвідомості особистості підлітка : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. психол. наук : спец. 19.00.07 «Педагогічна та вікова психологія» / Л. М. Сокол. – К., 2006. – 25 с.

145. Соляник М. Г. Роль сімейного виховання у повноцінному розвитку дитини / М. Г. Соляник // Вісник Глухівського національного

педагогічного університету імені Олександра Довженка. Серія: Педагогічні науки: збірник наукових праць. – Глухів, 2010. – Випуск 15. – Ч. 2. – С. 126–129.

146. Соціально-професійне становлення особистості : монографія / [В. В. Радул, О. В. Михайлов, І. П. Краснощок, В. А. Кушнір; за редакцією В. В. Радула]. – Кіровоград : ТОВ «Імекс ЛТД», 2002. – 263 с.

147. Стельмах Н. В. Шляхи становлення моральної особистості підлітка / Н. В. Стельмах // Актуальні проблеми державного управління, педагогіки та психології: збірник наукових праць. – Херсон : ХНТУ, 2010. – № 1 (2). – С. 201–207.

148. Стрельнікова Н. М. Особливості взаємостосунків батьків та дітей у сучасній родині / Н. М. Стрельнікова // Наукові записки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. – 2011. – Книга 4. – С. 79–81.

149. Сухомлинский В. А. Избранные произведения : в 5 т. / В. А. Сухомлинський. – К. : Радянська школа, 1980. – Т.5. – 678 с.

150. Табачук Ю. В. Моральна свідомість особистості: психологічні виміри аналізу / Ю. В. Табачук // Проблеми сучасної психології: збірник наукових праць Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка, Інституту психології ім. Г.С. Костюка НАПН України ; за ред. С. Д. Максименка, Л. А. Онуфрієвої. – Кам'янець-Подільський : Аксіома, 2011. – Випуск 13. – С. 497–506.

151. Тимошенко Т. С. Мораль як інтеграційний чинник соціально-політичної стабільності: дис. ... канд. філос. наук : 09.00.03 / Тарас Тимошенко. – К., 2004. – 185 с.

152. Тимченко А. М. Розвиток особистості в структурі навчання / А. М. Тимченко // Педагогіка, психологія та медико-біологічні проблеми фізичного виховання і спорту. Науковий журнал. – Харків : ХОВНОКУ-ХДАДМ, 2011. – № 2. – С. 118–120.

153. Тимченко Н. С. Професійна етика службових осіб митних органів: Навчальний посібник / Н. С. Тимченко. – Дніпропетровськ : АМСУ, 2000. – 116 с.

154. Тофтул М. Г. Етика: навчальний посібник / Михайло Тофтул. – К. : Видавничий центр «Академія», 2005. – 416 с.

155. Третяк О. С. Проблеми виховання духовної особистості в сім'ї / О. С. Третяк // Вісник Чернігівського державного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка. Серія: педагогічні науки. – Чернігів : ЧДПУ, 2009. – Випуск 61. – С. 161–164.

156. Ушаков А. Образ гуманної людини як основа виховання культури вчинку / А. Ушаков // Вісник Львівського університету. Серія педагогічна. – 2007. – Випуск 22. – С. 176–181.

157. Ушаков А. С. Культура вчинку в аспекті морального виховання // А. Ушаков, І. Черенкова // Проблеми сучасної педагогічної освіти: педагогіка і психологія: збірник наукових праць. – Ялта : КГУ, 2010. – Випуск № 27. – Ч. 1. – С. 215–221.

158. Федорук Н. М. Мораль та суспільний прогрес : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / Н. М. Федорук. – Харків, 2005. – 23 с.

159. Феуєрман В. В. Теоретичні аспекти проблеми формування потреби високої моральної свідомості молоді / В. В. Феуєрман // Вісник Черкаського університету. Серія: Педагогічні науки. Науковий журнал. – 2008. – Випуск 131. – С. 151–157.

160. Философский энциклопедический словарь / [под ред. С. С. Аверинцева и др.]. – [2-е изд.]. – М. : Советская энциклопедия, 1989. – 815 с.

161. Філософія: Світ людини. Курс лекцій: навчальний посібник / [В. Г. Табачковський, М. О. Булатов, Н. В. Хамітов та ін.]. – К. : Либідь, 2003. – 432 с.

162. Фіцула М. М. Педагогіка вищої школи: навчальний посібник / М. М. Фіцула. – К. : Академвидав, 2006. – 350 с.
163. Фольваркова В. І. Показники та рівні розвитку моральної свідомості особистості [Електронний ресурс] / В. І. Фольваркова // Дошкільна освіта. – 2004. – № 3 (5). – Режим доступу: <http://www.lips.zp.ua/states/251-120032.html>
164. Франк С. Л. Духовные основы общества / С. Л. Франк. – М. : Республика, 1992. – 511 с.
165. Фромм Э. Психоанализ и этика / Эрих Фромм ; [пер. англ.]. – М. : Республика, 1993. – 415 с.
166. Хошимова М. Проблемы нравственного воспитания / М. Хошимова // Гуманізація навчально-виховного процесу : науково-методичний збірник. – Слов'янськ: СДПУ, 2010. – Спецвипуск 5. – С. 254–257.
167. Хрімлі І. О. Мораль та право як регулятори відносин у сучасному українському соціумі : автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філософ. наук : спец. 09.00.03 «Соціальна філософія та філософія історії» / І. О. Хрімлі. – Донецьк, 2007. – 19 с.
168. Целякова О. М. Національна самосвідомість і національна ідея як рушійні фактори подолання духовної кризи в Україні / О. М. Целякова // Інтелект. Особистість. Цивілізація: тематичний збірник наукових праць. – Донецьк, 2011. – Випуск 9. – С. 140–148.
169. Цибін С. Г. Філософсько-ідеологічні основи існування та виховання молоді в тоталітарному суспільстві (критичний аналіз) / С. Г. Цибін // Гілея: науковий вісник : збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 35. – С. 430–438.
170. Шандор Ф. Проблеми соціально-психологічного розвитку національної свідомості українців / Ф. Шандор // Вісник Інституту розвитку дитини. Вип. 16. Серія: Філософія, педагогіка, психологія: збірник наукових

праць. – К. : Видавництво Національного педагогічного університету ім. М. П. Драгоманова, 2011. – С. 72–75.

171. Шаповалова І. В. Трансформація моральних пріоритетів в контексті державотворення / І. В. Шаповалова // Гілея: науковий вісник: Збірник наукових праць / Гол. ред. В.М. Вашкевич. – К. : ВІР УАН, 2010. – Випуск 38. – С. 192–196.

172. Шахман Н. В. Здоровий спосіб життя як один із пріоритетів розвитку та виховання особистості / Н. В. Шахман // Педагогічний альманах. Збірник наукових праць. – Херсон : Південноукраїнський регіональний інститут післядипломної освіти педагогічних кадрів, 2009. – Випуск 4. – С. 77–83.

173. Швейцер А. Благоговение перед жизнью / Альберт Швейцер ; [пер. с нем.]. – М. : Прогресс, 1992. – 576 с.

174. Шевченко Л. Л. Практическая педагогическая этика: эксперим.-дидакт. комплекс: кн. для учителей и родителей / Л. Л. Шевченко. – М. : Соборъ, 1997. – 506 с.

175. Шибутани Т. Социальная психология / Т. Шибутани. – Ростов н/Д : Феникс, 1999. – 539 с.

176. Шкурін О. І. Вплив сім'ї, школи та ЗМІ на формування моральної культури молоді / О. І. Шкурін // Вісник Луганського національного університету імені Тараса Шевченка. Збірник наукових праць. Серія: Педагогічні науки. – 2010. – № 12 (199). – С. 102–106.

177. Шулигіна Р. А. Спілкування як вагома складова соціальної адаптації особистості / Р. А. Шулигіна // Наукові записки КУТЕП: Щорічник. – К. : Знання України, 2003. – Вип. 3. – С. 499–507.

178. Щедровицкий П. Г. Очерки по философии образования (статьи и лекции) / П. Г. Щедровицкий. – М. : Педагогический центр «Эксперимент», 1993. – С. 52–53.

179. Ягупов В. В. Педагогіка: навчальний посібник / В. В. Ягупов. – К. : Либідь, 2002. – 560 с.
180. Ясперс К. Духовна ситуація часу [фрагменти твору] / Карл Ясперс // Читанка з історії філософії : у 6 кн. ; під ред. Г. І. Волинки. – К. : Фірма «Довіра», 1993. – Кн. 6: Зарубіжна філософія ХХ ст. – С. 100–114.
181. Hirsh E. D Jr. Cultural Literacy. What Every American Needs to Know / E. D Jr. Hirsh. – New York: Vintage Books, 1988. – 272 p.
182. Eller J. The Poverty of Primordialism / J.Eller, R.Coughlan // Ethnicity [eds. J.Hutchinson, A.Smith]. – Oxford; New York, 1996. – P. 43-56.
183. Medawar Peter Pluto's republic : Incorporating the art of the soluble a. induction a. intuition in sci. thought / Peter Medawar. – Oxford; New York : Oxford univ. press, 1984. – 351 p.
184. Moral philosophy. Second Enlarged Edition / D.D. Ralnel. – Oxford, 1994. – 230 p.
185. Naughton. D Moral vision an introduction to ethics. – Oxford : N.Y.Blacwell, 1988. – 214 p.
186. Rogers B. Careers Education and Guidance / B. Rogers. – Cambridge, 1984. – 278 p. – P.8.
187. Sorman Guy Les vrais penseurs de notre temps / Guy Sorman. – Paris : Fayard, 1990. – 410 p.
188. Wilczek Gerhard Die Frage nach der Welt / Gerhard Wilczek. – Ingolstadt / Donau, 1988. – 9 p.